आरबसेन

लिपिकाल सं॰ १५१३ वि॰

तदनुसार सन् १४५६ ई॰

मेघदूत-
पत्रिका

੧੫੬੨ ਗਿ੦

੧੪੫੩ ੮੦

मेघदूतटीका। Acc. No. ५०८३२

त...स्मा षिवृत्तउरुदंतं करालवार्त्तां प्राप्य प्रमुदितमनाः तस्थौ द्वियस्मा उत्तमेघप्रार्थनामेघा मतिमत्तफलान स्यात्
सकलजीवलोकोपकारिणं पयोदं प्रति विद्दितप्रार्थन स्यय दूत्स्यानो ष्टसिद्धिरत्तावद्दितित्ताव‍ः अत्रार्थांतरन्यासः॥२०
तस्मादहं निगदितेत्यादि॥ कामरूपा पयोदः तन्मे दिल्याः यत्तनंदेशं गुह्यकेन यद्वेन संदिष्टं कथितं सकलं समस्तं अ
वद तत्र्यवादीत॥ किंतत्तं मं दिष्टं श्रणाय मधुरं श्रणाय स्वेदेन मधुरं॥ किंरुवाय द्वागारं यत्कुगदं हृष्टविके‍ः विद्विवाज्ञा
वा॥ उन किंरुवांत स्मादहं संकाशात अलकायां एतशीघ्रं॥ किंलतं यद्वागारं विगलितवित्तं वित्ते गलितो गतः खिन्नवो
यस्मात्तत॥ २१ सुवावार्त्तां जलदेत्यादि॥ धनेशोपि धनदः तौदंपती नोगान्‌ दृष्टान्‌ कमंतापत्रान्‌ आश्वनिरंतरं स्ताज्जया
मामपापयाम॥ सा किंरुवांतां जलदकथितां वार्त्तां श्रुत्वा॥ उन किंलवाशापमनुं अंतं प्रांतं विधाय॥ किंलतोधनदः सद
यहृदयः सदयोदयायुक्तो हृदयोयस्य सः॥ उनः किंलत॥ अस्तकोपः अस्तंगतः कोपोयस्य स अस्तकोपः॥ उनः किंरुवा॥
दंपती मंयोअमीलयिवा॥ किंलतो तौ विगलितसुचो गलितशोकौ॥ विगलितो गतः सुक्‌ शोकोययोस्तौ तथाप्तौ तौ
॥२५ एवंतत्तमित्यादि॥ कविः श्रीकालिदासः मेघदूतंनाम्ना चकार॥ अकरोत॥ किंलतं मेघदूतं॥ कामक्रीडा विरहित तं
ने कामक्रीडायां विरहितो रहितोयोसौ जनस्तस्मिन्‌ तथाविधे जने एवं लतं अनेन प्रकारेण प्रोक्तं॥ उनः किंलतं सुच
रितमतं सुचरितेन मतं सुकं॥ किंलतो मेघदूतः स्वप्रयोगे विरहावस्थायां विनोदः॥ उनः अस्मिन्‌ मेघदूते महाकाव्ये
कवीनां बुद्धिताव मेघ एव अतिनिपुणता वर्त्तते किंरु वा मेघदूतं चकार॥ आर्याथाः रवंडिकायाचरणकमलं अ
क्तिपुरम्‌ नयानमस्कृता॥ २६॥ श्रीमद्विक्रमतोम्रिचंद्र द्वार त्त संख्यगतेधी धनो॥ मासे फाल्गुन केलि लेघवले

कृष्णे एकादश्यां अनुष्ठितं मिदं दीपके ... इति ... मेघदूतटीका ... कालिदास कवेः ...
॥ संख्या ॥ १६००८ ॥

अर्थांतरन्यास
दृष्टांत ६

प्रतिविडुण
नायकः याबु
द्धिः तास्पाता
वस्तस्मिन्‌ २०
३

एक्षा ॥ कस्येदंवृत्तं ॥ इदं जलद उरनांसखीनां आश्वासवं संदेश कथनं स्तुत सिद्धा वियन हृष्टो स्वानकूटावत्रैलाद निहृतश्चलितः तत्र सहृदयोपि नमापि कीर्तितवारयेथाः एतत्कथं तत्ता तां
स्वादयश्लोको ॥ प्रथमविरहेणउदयोगादशोको यस्याः मातां ॥ विनयसीनस्य मादेश्वरस्य रूपेणउत्खाता ॥ उन्मीलितानि कूटानि त्रिपर्णाणि यस्यासौ तस्मात् वाक्यं तु तानि सहृदयोति ॥ सानि तेरानत्वं ॥ उ
शलः सानि ज्ञानमुत्तिशानकुशलं येश तानि सानि इति नवदित कुशलानि तेः ॥ कवंदूतं ज्ञानितं भावः उं दयसव शिथिलं प्रात वस्तातेय तर्कं दकु सुमं तद्रूप विशिलं पतनो सुखं ॥ २ ४२
यं तैतावेदत्तमात्रापवतिष्ठते विरहे उनस्तदुपसोगाः सावास्वलदहुपचयं गच्छति ॥ सन्ततमेवक्षेत्रा ॥ इं मरासा सा नवं ति
रसोपचयं प्राप्यस्थानीत्तता विनिःश्वासस्य निश्चयाः मङ्गलाय तं तत्रलितावः ॥ अत्राहेपाऽलंकारः ॥ रं इदं कश्चित् सौम्यादि ॥ क
श्चिदिति कोमलप्रश्ने इदं सौम्यप्रसन्नदर्शन वयावधवमितमिदमेवं बंधुजन्यसंदेशं घा ॥ ण लद् दूरतं प्रसा स्वार्थं निराक
रणेन खलु तवतोषार्थं तां तर्कयामि प्रार्थितनिराकरणकारतस्वमतस्त बद्धेः ॥ यं विचारयामि ॥ उमिति विश्रांतिवचना नातः तत्र
वता ऽ गानतमिति ॥ यंते ॥ दिशा शं कथं पुनरा ॥ याचितः मनिशाह्वोपि प्रतिसा मिजलं चातकेभ्य ॥ (इयस्यात्समतां प्रणयि
ईप्सितार्थक्रियैव वश्यकं प्रत्युत्तं यदाप्सितव संपादानमेव साधूनां आनिवचनमिति अत्रानुमानालंकारः त्यासौ योर्विन्या
सः ॥ ५२ एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थना ॥ नावनः मनो मे सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या इष्टान् देशान्
जलद विचरेः प्रावृषा संभृतश्रीमा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥ तत संदेशापादानं प्रियं ह्या ममम
की हशामानुचितप्रार्थनावलमनः अनुचरमात्रसाध्यकर्मणि महापुरुषं न वतं विद्युक्ता बानित्यनु चिता प्रार्थिता सौवारो
यस्य सतथा ॥ नथा इदं हे जलद सौहार्दाद्वा मौजन्यलक्षणा स्वात्तता विक दिऽ गुणाद्वा विधुर इति रण्यनुक्रोशबुद्ध्या वा
उनमिदं विधायेष्टान् देशान्प्रातता संभृतावषावर्षा तम यश्चवाह नातोष शोत्ता म नुदय्य विचरेः एवमिति यथा ॥ मम
तथा दारामपि क्षणोपि सर्वकाला व नो यथा भा विलाधारे द्वितीया ॥ सत्तव विद्युता मह व मनुष्य ये विप्रयोग मात्तत
॥ ५९ अतः परं मार्गविच्छित्ति जनमनः क्षेपकाः क्षेपकाः ॥ तं संदेशमिति ॥ सजलदोऽजनहितरलाः प्रतावः आः ऽयं मेघस्य
यो जीवलोकहिता विमित्रप्रतिजलधरवरस्यसायद्भवभाः संदेशदिव्यमावात्सावदो ॥ किं मयं रहितं कान्तस्याः प्रा

मदेवयथातथापि मां वंचयसीति तदस्याः सवसात्स्वचेपियमाहृष्टः इति एतथा तिज्ञानमस्पष्टोत्र श्लोकेन संबंध
अत्र रसस्य सद्भावाश्यामा॥ २७॥ एवं तस्मान्मामिति॥ एतस्मात् तत्पूर्वश्लोकनिर्दिष्टातिज्ञादानात् मां कृत्वालितं ज्ञात्वा को
ऽर्थः एतदतिज्ञानं षट्कर्मेकर्कनास्तीति तदनेन तत स्वदेवं शस्याते विष्यति यदसौ निश्चितं जीवतीति॥ दरअसितनयने
रूपामलनिरीक्षणेउपचारात्रयनशब्देन निरीक्षितम् अनेतरकोलीनात् उत्तमवादात् कौलीनं प्राप्य स्पर्बे: गम्पयप:
धर्माधारे इति पंचमी॥ अयमत्रातिप्रायः मां जीवंतं श्रुत्वा जनः एवं ब्रूयात् यदसौ विप्रकोपि एतावंतं कालं जी
वति तन्नियतमस्या शंका विरको वेति। अनवलोकितत्रालोकस्य कल्पितं जल्पितं तत्रामयि स्वप्नाधिनि अविश्वासि
नीमाल्ला दीयम अविश्वासं मा कृथा॥ कौलतनमेनत्पकटयति जनाः किमपि किंयदपि विरहेन सिनः स्वर्दूनो क्ः
यावति दूरे प्रवासस्तावति स्वदेहे निरूक्षितौ लोकप्रवादः तत्राविचारितवज्जरं हि यस्मात्तत्स्वदेहो इष्टत्वं इष्यते स्मरहृष्टेज
नः तस्मिन्कथं त्वत्तेवंस्तु नित तद्रूप अंतरामस्तत्ते विरहे सत्यसंयोगान् स्मसंयोगात्तवोपचितत्तरसा हृदयान्तरा
नराणाः संतः प्रेमराशी भवंति विस्रावश्यातिमयात्तवं वीति तावः प्रेमांकुरा स्तयः शोभाकरस्वरूपतां प्रपद्यते॥ यद्यपि
सिधानकोशे स्नेहप्रेमशब्दयोः एषस्तेदानं तत्सामान्यापि सुसन्निः स्वतः प्रतीयते तथा हि स्नेहनं स्नेहः दानतिर्क
मातिमात्रस्निग्धे यस्तावः प्रेमआत्तरं चालस्य संतोषं वरं स्वे दानां प्रेमराशिता वो अत एव यं चुना विरहे ख्व सं
तानेन उनरिश्चस्य जनादेन यस्तु स्वरूपं कामिन्या दीनतस्मिं यत्रतिदिवसं विरहे पवहूतं। अयमत्रातिप्रायः वं
नेशाशात्कले। इष्टेवलत्तेस्नेहा: संयोगे सति तद्पसंयोगाश्चापेवयस्मापि दिनेन तस्योपसंयोगे बनोपचीयं तेनापची

मनदं।छित्रं सुखसेकांततासुःखंबोपनतमुपस्थितं।अमुमेवार्थं द्रढयति।… णावेः वरूनीचैरूपरिच
गच्छति।कदाचित्रिम्नाउखो।द्द … ननीकदाचिदुपरिच मनोरित्तिलाभिसंपा।तिकावदति छत्रनिदर्शनमाह॥वक्रत्वमि
क्रमेण।रथावक्रधारापरिवार्तमाना।रातीद्रणेनोपरिद्रणादधःप्रवर्ततएवंदशायोः कालपरिणतरपिसुखदुःखकाचुसे
वरूपवादकरूपवंनत्तवति।अत्रहष्टांतोलंकारः॥स्वशापांतोमेइति॥द्दत्रियेसुउगनायना उच्छितेशाद्दपाणोःकात्ति
केपौर्णमासीसमयेशापांतोमेममततश्चतुरः तेषान्मासान्लोचनायवामयकोपः यद्या निमीलितलोचनेनानपत्रपति
नवयापिधेर्यमाधाय स्वसुखदुःखानन्तवः अत्रारीरणावेद्यमानोपि लिद्धः कांतयेवनगतानीयः इतिपश्चादधिकांतमासद्व
उष्टयेआ…गात्वविरदेउगतिंरविरद्देविसात्तिशायविषयीत्ततमिति।अनेकप्रकारं आत्मनि…लावंधतानायः यद्वाशुणि
तंगुणकारणस्वाविषयाततं॥कोऽर्थः अस्मिन्नवार्षेयावत्संख्याकः स्वांतिलाभोनोपसुखकोनत मध्यमस्तमेकदेद
उपत्नोको वदे कासुद्रूपाद्ध कंधंत्तनासुपरिणतरारखुंडिकासमरदिसनेनदीर्घवं…डिकावर्वे…रमणी यवरजनीनां
त्रसपादि॥…यातिरलंकृति॥रत्नत्वयस्वादमिति॥द्दषियेत्नयइतिशब्दैक्रियावसंधा…मवदातां…वसनिमि
तं वांत्वय पुनरपिमन्मुखेनेदमाह॥किंतत्त्वराश्वर्यंचशदः मसुद्वयेएकस्मिन्नुसमयेनेअ…दंचवेत्सकेवलयोपिनिद्रा
मगमंचमपिसम…बलयानिद्रांगवा।किमपिअनिमित्तंरुदतासवरांवगात्रविप्रबुद्धाउत्सागारततः संत्वमातरोदननिदा
ननसरूतहवतश्चयामेसंतदोसंकथितंईषद्धसितमाधायस्वमेवलज्जितायरुदिताकारणंनिवेदितं किंतत्इतिवदर
माणंदकितवधूतेनस्वप्नेकामपिरमयन् मयाहष्टःकिंतवः इतिस्वतानोकिं।…तनत…द प्रांजलावेवृत्तनः ५…

स्वप्नसंदर्शनेष्वपि वक्तव्यवचनं वा स्पर्धे। नैकदा किंच नैकधा स्तुतेमिदमिति॥ अत्र विषमालंकारः॥ ९९॥ भित्त्वा सद्यः इति॥ हे मेघ।
ये वाताः देवदारुद्रुमाणां सद्यः किसलयपुटान् भित्त्वा तत्कालोत्पन्नाश्च तत्पल्लवपुटाकारा भवंति तत्स्तारं विदार्येत तद्दीर
स्रुतिसुरभयः तेषां किसलयपुटानां यत् क्षीरं तस्य स्रुतिः क्षरणं तया सुरभयः दक्षिणेन त्वं प्रयन्ततो दक्षिणां दिशां गच्छन्तः
ते तुषाराद्रिवाताः। हे गुणवति मया लिंग्यंते। तदालिंगनसुखेनात्मानं संधारयामि इति तावः। किमर्थं तदालिंगनमित्याह
यदि किलैते पदद्वयमपि संतावनार्थे एकार्थपदद्वयोः पादानं तु संतापवनार्थे ते सर्वसंख्यापयति। [illegible]यदमी ते
पूर्वं स्पृष्टं तव देहमिति हेतोः प्रथमं तवांगसंस्पर्शसुभगा उत्तरदिशाया आगताः॥ अत्र संभवालंकारः॥ १००॥ संक्षिप्येत इत्यादि
हे चटुलनयने दीर्घयामाः क्षणश्च इव संक्षिप्येत कथमेकमंकत्रे लाघवं तज्जनेत इति। अपि इति समुच्चये तथाका
लं सर्वावस्थास्वहरपि मंदमंदातपं स्यात्। इति च प्रार्थनाया एतच्च दुर्लभं। यतस्त्वत्संगमं विना न भवति। दुःखः प्रहरलक्षणा
सुदशा सुविरहे सति गाढगाढतपस्म भवंति। कार्ष्यः प्रथमयामात्ततो द्वितीयस्तस्मात् तृतीयस्ततोपि। चतुर्थः तृतीय
वरतरं संतापं मम जनयतीति। इति इत्थं हे चटुलनयने एवं मम चेतो दुर्लभप्रार्थनं सत् दुर्लभप्रार्थयत इति नं द्युत्यादि
वा तत्कर्तर्यन्तः गाढोष्मा तिस्तीव संतापार्तिः त्वद्वियोगव्यथा तिरश्चरणं कृतं त्वद्वियोगविधुरस्य मम्यतः परित्राणं
नास्तीति। अत्र विषमालंकारः॥ १०१॥ नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवाद्धि॥ ननु चेति कोमलालापे बहु विगणयन् बहु
कृत्वा तरकालं विचारयन् आत्मानमात्मनैवावलंबे संबंधयाम्यत स्मात् हे कल्याणि प्रसस्य बहु मे रचयमपि
सुतरां कातरत्वमक्षीरचं मा गमः मा गच्छेः त्वमप्यात्मानमात्मनैव सं[illegible] यतः कस्य संसारि[illegible] अत्यंत

तलवद्र्यतिज्ञान
माद्द ७

यद्वा विश्री
ष्मकालयप्र
बंधसंयोगेन
पार्श्वयेतदेवे
तप्तन्नसवर्ले
संजातंत्रत्व्रा
दुर्लभत्वार्थन
वं चिन्मसय
दसंप्रार्थयेत्
तंसेवतीत
हे ७

र्य इति तात्पर्यं॥ स्फुरतीति भातीत्यर्थं अन्योपि यः कीलत्वं स्फुटी स्फुटो न भवति तस्य संबंधि वस्तु न क्वचिदेकत्र प्राप्यत इति ध्वनिः लुप्तोपमा॥ आ
क्षेपो वा अलंकारः॥ २२ धारासिक्तेति॥ क्षेपकोयं॥ हे बाले मां पंचबाणः स्मरः दुनोति पीडयति किं विशिष्टं मां॥ अस्य त्वन्मुखस्य इंदोः स्मृतं
ध्रुवनः किंभूतं धृतखंडबलं॥ किंभूतस्य त्वन्मुखस्य धारासिक्तस्थलस्फुरत्तितः धारायां सिक्तं यत्स्थलं वनस्थली तद्वत्स्फुरत्ति तस्य॥ हे बाले॥
अस्मिन् घर्मांते वर्षागमे वा स्तराणि दिवसाः कथं व्रजेयुः गच्छेयुः गच्छंति त्वं विचारय॥ कथंभूतानि दिवसानि दीर्घ व्यस्त सूर्या
तपानि॥ वसंतः अत्रा प्रादितः सूर्यस्य आतपो येषु तानि॥ किंभूते वर्षागमे दिक्षु संसक्तः प्रविरक्तघनो॥ दिक्षु व्याप्तः प्रविरक्तो घनो यत्र
तस्मिन्॥ वितर्कोऽलंकारः॥ २३ वामालिखितेति॥ हे मेघ वां प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायां मालिख कुपितस्य द्रिढिकं चित्रा तामतं
त्वज्ञते॥ वर्षाः ततो धातुरागैरिति यदुक्तं॥ तत्र सहृदयहृदयानंदकंदलं नवकलिमा कलयति॥ यावदात्मानं तव बालस्य गतायाः
श्चरणपतितं कर्तुमिच्छामि प्रणयकुपिता त्वं वालिखितवत्र यतिकृतः पादपतितमात्मानं आलेखितुं यावदहं तिलखामि तावदत्र
मुहुरुपचितैरस्रैः दृष्टिरालुप्यते आवृत्यते॥ मे मम विधि घटयति रूपालेख्यपाटवमत्र लिरोहटेरित्यर्थः यतः क्रूरः कृतांतः त
स्मिन्नपि आलेख्ये पिनौ आवयोः संगमं न सहते॥ दुर्मतेः अत्र रसस्यैव प्रधाने॥ मामाकाशोक्तं॥ तदपि देवयोगात्मया स्वप्न॥ × हृदयेषु लघु निश्चयेन एव विभाग रूपते ना
संदर्शनेषु स्वप्नेषु प्रत्यक्षे वा सम्यक् यदा प्रदवक्ति योग बललब्धायाधायायास्तन वनिर्दयाश्लेषहेतोः निर्दयो योसौ आश्लेषः
तस्य हेतोः आकाशाप्रणादितभुजां आकाशेऽधस्ये प्रणदितौ भुजौ यया नासौ न स्यन्य प्रसारितबाहुं आपश्यंतीनां स्थलदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकणनिकरा अश्रुकारिणोयं बहुशोथ कसंखाका अश्रुलेशा विंदवः तरुकिसलयेषु खलु न पतंति अपितु पतं
त्येवायतस्तासु रुक्षोभरेषु निवसंति देवतानां मनः खलु मदान्नुशोको नोपेत्यद्यत इति भावः अनेन धवस्यादोस्यकवनं

ङ्गाढतप्तेन। अथ यद्वं अ आशां ङ्वोय तत्तद्वास्यामेवेण अविरतोत्कंठं उत्कंठितेन रुहौ व्यासं न तु स्वयमागंतुं नास्वशरीरोति
अत्रकेचिदिममम न्यते। तथाति ग्रथितेन घनेनारणतं उसरिणवदीयवउस्त्वधातथाववाङस्थितं। विज्ञातितातर्यदिहसा जानाति
परमत्र नायमर्थः प्रस्तावोचितः किंउपस्थानंतरमालिंगनार्थ एव तद्वावसरः इति स्वनावोकिरर्यंतिरेवितर्कवा॥ शशास्येय।
मिति॥ क्लिते तिसंत्तावनायांयत किल सखीनोउत्तरो ऽयतः शशास्येयं शशइवतिपाद्यं न उगोप्यं। हस्तन्व संज्ञादिवाच्यं तदपितत
वकार्णकषिंतुंलोकोरऽसिकोऽत्वत्व। कस्मादाननस्पर्शलोलानाम। वयियोऽस्यारास्या इतिवज्यतेदेवऽर्यां गात्र श्रवणविष
यमतिक्रांतश्रवणांशशाकर्णांतं आस्तांवदस्पर्शा वदीयवचनश्रवणगोचरतामप्यतीतः वार्त्तालापश्रवणमप्यत्सोलाल
चनात्पामहद्रूपः अचंदीयदृष्टिपातोमपि अपथीकृतः श्रवणविषयाकांते लोचनाल्पामहद्रूपे तदहद्रूपस्त्वचअतीवविं
धरूप्यं अतो मनुखेनेदं वद्गमाणमाह॥ कीदृशं तन्तुत्कंठाविरचितपदं उत्कंठाविरचितानि पदानि यत्र तत्तथा। यद्वा
क्रियाविशेषणमिति॥ अत्र जातिरलंकारः॥४० श्यामास्वंगमिति॥ हे मेघ तव सा अंगं वपुः श्यामासु प्रियंगुलतासु अत्र
सुललितत्वतनुत्वसुकुमारताल्कारकत्वादिति: लताः साधर्म्येन उविशेषणम् अस्याः गौरवर्णत्वस्यातिदितत्वात दृष्टिपातादचकि
तहरिणीप्रेक्षिते वक्त्रछायां शशिनि केशान्शिखिपिनांबर्हिभारेऽल्प विलासान्प्रतनुषु नदीवीचिषु अद्भुतस्यामि उत्प्रे
क्षेदं तेति निरवदे समग्रवस्तुस्तेर्थेदंशाकौउकमपि न स्थर्यं ताइति खेद एक स्वांस्थासदृशं प्रस्तावादेकस्मिन्वस्त्वीकृपेवस्तुनि
स्थितं दृष्टीकृततत्व सादृश्यं कचिदपि विद्यमानमपि नास्ति यत्र मम नयनप्रलोतनं स्यात्‌। किंतु स्वां कचित् भस्वांककुप्रकारे
णप्रस्त्वामवहृत्यते। अत्र कांकुकिरपि सहृदयानंदकारी द्रीयते। यथा इयं तत्र वृसादृश्यं वस्तुमपि दृश्यते तदपि रूपामा
त्वंगं श्यामास्वक्षत्री जातेऽएवकार सर्वत्र योजनीयः आस्तांवदीयसमुदायसौंदर्यस्य एकावयवस्यापि ना उक्त्वेति ना

कं स्वरूतवचनं श्रूयते। कोऽर्थः निरंतरमार्गे संचरणजातखेदस्विदितादयस्य उत्कामानां हरणमप्यव स्याद्भुतं तद्ददातीति
भावः॥ ६६ इत्याख्याने पवनतनयमिति॥ इति इत्थंभूतप्रकारेण आख्यातेन कथितं पवनतनयं हनूमंतं अनेन वचयथा रामस्य हनूमा
न् तथाहं मम विधुरावस्थासहायः तथा तस्याः प्रियतम संदेशनिवेदयस्वेति स्मर्यते॥ अनेन च सती तं चैतस्याः ख्याप्यते उन्मुखी।
ख्यापदं गुष्टन्य सहर्षितया सा तेव परंतु रूपं नावलोकते मम संदेशश्रवणं। धेमेव ऊर्द्ध्वी रूतवदना सा उत्कंठोच्छ्वसितहृदया प्रियवा
र्ताश्रवणं। विशेषतः समुत्कसंतीति उत्कंठवातिः प्रमोकलिकाति उच्छ्वसितं निःश्वासितं हृदयं यस्याः सा तथा। अतएव वीक्ष्य संता
प्रकृत्य वराङ्गे अवधारणे विलोकयत्येव संतापेन उन्नीरादरतयेति भावः। अस्मात् कुत्र वैकिंन्तवलक्षणीत स विश्वस्तं तत्तापणात्परं वद्द
माणां संदेशमवद्धिता सा वधाना सती आप्यतिदेसौम्यपरत सीमंतिनीनां सुहृदुपनतो मित्रानीतः। अनेन च संदेशस्य मस्याप्यातिचारि
त्वं स्मृतेकांतोदंत प्रियतम संदेशः संगमात्प्रियसंयोगात्किंचिदूनः स्वल्पोनः॥ उपमार्थांतरन्यासयोः संकरः क्लिपासः॥ इमां॥ इता
मायुष्मन्निति॥ हे आयुष्मन्निति हे आयुष्मन् तां मत्प्रियां त्वं नेवं वक्ष्यमाणं त्वया तकस्मादितो वचनात् हे समुत्थये मम वचनात् मद्वचनराधा
त्। आत्मनावोपकर्तुं तस्याः त्वया शुभ तत्त्वं इति किंचित् कथं इत्यादि। तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः अनेन च स्वस्य निहतावस्थ वर्ययापनं त
था अप्याप्नः उत्रलीविद्धुक्तो विज्ञोगे द्विरस्ति धारा रूपा णामपि भूषणं। किंतु नरबलानामिति हेतोः अबलेवा कुशलं
पृच्छति। यतः सुलनविपदांकरणविन वरवात्वार रस्य प्राणिनामेतदेव कुशलप्रश्नमेव स्ववाप्य प्रथममालपनीयं प्रथमप्रष्टव्यमित
र्वः अर्थांतरन्यासः॥ ७० अंगेनांगमिति॥ तः समुद्वेदे मेघनके वर्लेष्ट कं शलं एच्छतिनिजवांगेन तवांगं च विशति अनु प्रवेशतयागा
द माश्लिष्यती सर्वैः कैः संकल्पैः मनोवांछासितः न तु शरीरेणेति रिविश्वविः तुस्तः नदर्शनस्पर्शनादि व्यापारैः कथं स्वतो दूरवर्ती
यतो वैरिणा रुद्धमार्गः॥ स मंडः एक सुरवं तं दे पत्नो प्रमथ समस्ते तत्स्व ख्यापयति। कीदृक् एतवांगं तनुरसरीरेण कीदृशेन तनुनाति

लेऽनिद्रासंभवोपितावन्नास्ति। यदा चेद्भु स्फुरणादिना मदीयसंगमासासुखं लभेत। तदा निद्रागमः संभाव्यते। एवं च यदि सा
तदा तत्र सर्वे निर्विघ्नं शयना ० सन्त्र नातावेने। आसीनः स्तनितविमुखः सन् यामपात्रं सहस्व प्रतिपालय यतः कथंचित् देवयो
गात् स्वप्ने यदि निःस्वप्नलब्धोऽस्या गाढोपगूढं गाढालिंगितं सद्य स्तत्कालच्युतभुजलताग्रंथि माभूत् यदि च न: तदानीलब्धनिद्रास
तीमास्वप्ने प्राप्नोति प्राप्य च गाढोपगूढं तन सुखं लभते॥ ततो झगिति आश्लेषसुखाभावः तस्याभात्तवव्यतीतिभावः श्रयाद्भवतिति।
कया शंकरः॥ ५ तामुत्थाप्येति॥ हे विद्युद्गर्भ। विद्युत गर्भे यस्य स तथा संबोधनद्वारेण उपदेशं ददाति अंत एव विद्युत
संवलितालायं अनया प्रत्ताकृतारसातेष्यति अतएव त्वत्सनाथे गवाक्षे स्तिमितनयनामिति विद्युत्स्फुरणात्नयनस्थिर
लमवलायाकथं भवेत् मालतीनां जालकैः कुसुमैरतिनवैः समं साधं जलकणिकाशीतलेन अनिलेन उत्थाप्य जाग
रयित्वा मालतीजालकान्यपि जलदबिंदुभिः जलबिंदुकसेकात् उत्तिष्ठंतीति उत्तिष्ठंती तिसदोक्तिरलंकृति। ततः क्षणमात्रे
णाश्वस्तां स्वस्थां स्वस्थावस्थां तां मानिनीं त्वत्तावदहंकारिणीं अतएव धीरः स्तनितवचनैः गंभीरगर्जितवाक्यैः न तु उरूष्णा पितैः
वक्तुं प्रक्रमेथाः॥ भार्तुरित्याद्युत्तरसंदेशोक्तिः॥ तर्भुर्मित्रमिति। हे मेघ। यत अस्याः प्राणिनाथ रवेः संदेशं सर्वस्व रत संबोधनद्वा
रेण प्रथममेव निवेदयति हे अविधवे मामंबुवाहं तव भर्तुः प्रियं विश्वसनीयकथा स्थानं मित्रं त संदेशैः तव वल्लभस्य संदेशैः हृद
यनिहितैस्तोकमपि विस्मृतैः सन् त्वत्समीपमागतं एतेन मदागमनस्य एतदेव प्रयोजनं तान्यदिति ख्यापितं भवति। विद्धि जा
नीहि नेवनः अहं केवलं वार्तामात्रकथकः किंतु पतिविरहिणो कामिनीकामुकसंघटनसिद्धोऽस्मीति स्वशक्तिमाव
दनाह॥ यो वृंदानि मोक्षोत्सुकानि स्वयमेव प्रियतमासमागमोत्सुकतया स्वरदं प्रतिप्रत्यागंतानि नहि कथं त्वरयंत्वर
यति त्वयाद॥ विश्राम्यतां खेदसाजां प्रोषितानां प्रवासिनां वृंदानि मंद स्निग्धैः गंभीरमधुरैः ध्वनिभिः वेगयति त्वरयति सक

त्तरणं सकलालंकारसारस्तत्रात्पे सलं सकुमारं गात्रं तद्धे। संगेच्छसत्त्वविरहितं डरकडरिकिन धारयंती वीक्षायावाशिस्तचक त्रात श्र
स्तां निरालंबनं निरंतरशयनीयं निरक्षितमपि मत्ताकश्च भधारयंती दर्शनमात्रादेव वाम पितथाविधसर्वं परिचय रहितमपि डलक
गामयमस्वमव श्यमोचयिष्यति। श्रुमेवार्धं दहयति। सर्वोयः कश्चित्प्राय: आर्द्रांतरात्मा सरसवित्तः सकरुणा वृत्तिर्भवति तर्खधि उ।
लाधारवातत्तथाऽधतिरे आर्द्राकर्कशार स्तथे: अत्र अर्थांतरन्यासालंकारः॥ एरुद्वापां गेति॥ अतः परं श्लोकत्रयस्य एक एव संबंधः
द्वेमेघ तस्याम्मृगाक्ष्या विरहिणी स्वतावा त्कलंबमानालकेः रुद्धापांगप्रसरकटाक्षविक्षेपरहितं। तथा जनस्नेहस्तनं कज्जल संबं।
धविरलं श्रपि चेति सखस्नुये मधुनः बत्वादेशात लेषधात्र विस्मृत तत्र विलासं अपि खठंतं स्तुतं तस्या वामं नयनं त्वद्या सत्रे पि उपरिस्पं
दि स्फुरं उपरितनपक्ष्मपुटं वामांगस्फुरणं स्त्रीनारीणां शुभमतोसाविमदाय संदेहं श्यमवणंयुरवक्र चकवेन स्पंदमानं सत मीन
क्षोतात चलकुवलयश्री तुलां एष्यतीति शंरकइत्यहं वितर्कयामि। अत्र श्लोके नयनस्य वामत्वमतुपात्रमपि स्ताविषुत्तस्तवनकेष
स्त्रावात्तथा वामस्यास्याबदूण मात्राश्लोके च शाब्दोपादानात्र वाच्यं वा स्यादिति॥ यद्वलनप्रक्तं तद्वियं गस्तवतीति मोऽन नहोसा।
विमुक्तं तेनाधः स्थितमीनो बलनवशात्त यत्तुवेल कुवलयस्य स्फुरणं तादव गद्यते। अत्र नयनस्फुरणसाहश्यं नसात् अत्रोष
माउमानयोसंसृष्टि॥ वा माष्यास्याइति॥ हे मेघ नकेवलं वामं नयनं त्वद्या सवे रलवयास्यति स्फुरिष्यति कथं ततः मदीयैः कर
रुहैर्मुच्यमानः स्तुह नत्व दूतइत्यर्थः देवगत्या विरपरिचितं मुक्ताजालं साजितः कामिनां नं हिमेषलावलं वितत कद्दंउ संगिनो
कामतवकादवस्तुवकाष्टला: संवतियत संघ त्पिनवं कीवलनकालेश्वतद वुकारो हृश्यते। तथासंभोगांते ममदत्त्वा दत्ता
नं पाणिपल्लवसं पर्दानां समुचितो योग्यः तथासरस कदलीस्तंभ गौरः सरसयेन कनकगौरव वस्कं। अत्र वितर्कालंकारः॥ इत
स्मिन्निति॥ हे जलद तस्मिन्काले नामन जल हे धवो स्फुरणसमये सालद्धं निद्रासुखं यथासात थापदीति सनावनायां। अन्यस्मिन्का

नीवनप्रबुद्धानघुसा॥ अयमत्र तावार्थः॥ हे मित्र यथा तत्स्थलकमलिनीलतलोचनाख्याता न प्रबुद्धा निद्रासावान्नसुप्ता नलिन्याऽ
पि घनच्छन्ने वियति स्पष्टदिनकरस्पर्शाभावात् न तथा विधः प्रबोधो दिनसद्भावात्रातिस्वापि इति युक्तमुपमानोपमेयत्वं॥ अत्रा
एमादीपकौ युग्मं॥ आदिकुलकंसमासं॥ ५५ ज्ञानेसरव्या इति॥ हेजलद तव सख्या इति तं यं तरेण मद्वियायामयि मनः संस्तत
स्नेहमुपचित प्रेमरसं ज्ञाने सम्यग्जानामीत्यर्थः अस्माद्धेतोर्न वमविरहे अनुस्तत प्रथमे वियोगे तां नवसखी मिष्टां तां प्रथमे काने
कवेष्टाविशिष्टां तर्कयामि संभावयामि न खलु मां मत्सत्ता वाचालं प्रथमं कमकारणं वज्जल्पाकं करोति किं तु तदीयवर्णायनि
श्चय एव मां मुखरयति॥ अत्रायं रकः सं देहः देखातः यन्मया प्रोक्तं तं निखिलमपि अचिरात्ते प्रत्यक्षं तदीयचेष्टादर्शनात् महाक्य
स्य सत्यत्वं स्वयमेव ज्ञास्यसीति भावः अत्रोपमानमलंकारः॥ ५६ सव्यापारमिति॥ हे मेघ सव्यापारां देवताति विसूर्यादिकार्यव
यमानसामदनितवातेन प्रकारेण गाढमित्यर्थः मद्वियोगानपीडयेत् रात्रौ सखीनेति विनोदां सतीं तव एव गुरुतरसुखं प्रमादकथान्
हृदयग्रालस्याकारि कविलक्ष्वां शंके शंतावया मित तत्त्व निशीथे मसंदेशः अलमतस्य सुखयितुं ताभुक्ति द्रांविरहजात जागरां
पर्यपक्षमदूराज्ञेपस्वीदर्शन मुवितमित्याह॥ साध्वीपतिव्रतां की दृशाः त्वं प्रवनिराय नामसत्र दातयेन च्छः अत्र वितर्कालंकारः॥ ५७
स्निग्धासखा॥ हे मेघ पूर्वं लोकानुसारचौरेणकेना पेश्रूयसिखमुञ्जनलेदेशकारिणावैरिणा क्षिप्त॥ हेजलद स्निग्धाः स्नेहलाः
सख्यः क्षणमपि दिवातं सुखं वति॥ कस्मात् सखा किं नाम तस्याद्विवानगतव्यं॥ रात्रावपि परिजने जाग्रति तानेवयतो नवति एकरूपशोच॥ र
त्रौ शेत्रप्रवधारण एकेनैव वेदतेहरूपं ते एकस्यैव नयनविषयं जातिन तु हितीयस्येत्यर्थः मेघ स्वयं दिव्य वाचा संदेशं वदती त्वच्छ
तां सहति कोपर्थः संदेशं कं वयत्न तु तस्यैव मतोरात्रौ शयनासंनवातायन स्थो मकांतं सुप्तपरिपरेजनेसापि सुप्तास्पादिसा शंका॥ द
वीतनीद्रामुपेयाः॥ उपसर्गैः रलंकारमिदं॥ ५८ सासस्यस्तात् सरणमबला॥ पे सलं धारयंतीसण्णोसंगे॥ हे यक्षसा अबलामत्त स्ता

दयारात्रिः मयस्माई ऋवार तेः यथाल खितसुरतकरणाद्यो गैः सुखासावात् क्षणएवकालेकाले त्र यद्दा उत्सवश्वा आनंदमयी नेत्रर्धं।
नीतागमितातामेवरुक्षउत्तमा रागीतो स्त्रादि स्वरूपानतिरिक्तत्वेन साहचर्योपचारादता मवेतिविरहे दिजनितेः उत्ते ग्रंदुस्तियोपयंती
समयंनयंती अतिवाहयंती सातवालोके निपतिस्पतीतिसंबंधः कथंभूतासा आधिक्षामा। आधिस्तु मानसी पीडातयाक्षामा। अनःकथंभूता
विरहसयनेत्तमिन्नस्तरे संनिषन्नैकपार्श्वा। संनिषिन्नंलग्नं एकंपार्श्वं यस्यासा। परिवर्तितुमसमर्थेतुसावः उत्प्रेक्षते प्रावी मूलेः खिमां
शोः कलामात्रशेषातनुरिव। सापिप्रतिकृसा। सन्निषिन्नैकपार्श्वा कलामात्रं शेषं यस्यासा प्रावीमूलेक्षपक्षेवर्द्धइंद्रपारा निशेषक
लामाचस्पवंद्रस्य क्षवैदिगवु खसंत्तवश्यं योपमासास्त्रानुसारेणैव कविना निबद्धा। अस्मदादीनां कलाशेषस्पचंद्रमसो ऽप्रत्यक्षत्वात्तत्र
स्पाः कलोयाऽक्षयसमयत्र्वासासत्पातस्पाभिरणानवद्योऽयमव्यतेदीपकोलंकारः॥ ८० निस्वासेनेति॥ ऽहेमेघ अधरकिसलयकेसिना
अधरएवकिसलयंतत्वताप्यमानराग सोकुमार्यादिधर्मीपरवात् ततक्लिश्नाति उक्तवात् क्लिश्नायतांतनसयतितेनविश्वासेन शुद्धवात्त
देवतासपर्यायार्थं केवलउत्लाझंवातवरूषकविनंतसास समास्त्रनारां वादिगंडलंबिअलकं विक्षेपंती विकारंती सतीम संयोग स्व
प्नजोपिसुखमुपनयेदितिदेताकाबस्वप्नेनतिष्ठियतमसंयोगं प्राप्स्यदितिमनः सुखलेशमनुत्सवामीति। बद्धानयनसलिलापीडरुद्दा
वकाशां शोकउत्ला झरनिरुद्धावसरां निद्राभाकांक्षंती वातवालोके निपतिष्यंतीति संबंधः दीपकोलंकारः [illegible] यादानिति॥ हेमेघ अ
प्तनशिशिरान् जाल मार्गप्रविष्टान् इंदोः पादानकमेतापत्रात गतं त्रीपकचंत्र अलिसुरवंयाइ र्वत्रा तामसंयोगे घिसतितेषांप्रमोद
त्वनकत्वात चक्षुरिति कृतीवक्त्वदनांतयूर्वसंनिकर्षं विरहे शिशिरस्मिन्स्मीणां ज्वलनज्वाला करालवातां वनिमात्सदीयस्प
समसद्मानक्षणितैवन्यवर्तंते एवंसति भ्रूवर्त्तितत्वस्मरणसमुत्पन्नानखेदानस्तदेवचक्षुः शलिलगुरुतिः शोकाश्रुता रितेपक्ष्म
तिः छादयंती वातवालोके निपदिपतीतिसंबंध। एवंभूतासाकीदृशी। प्रतिसातिसा ऽन्हेःकि ऽ ऽन्दिनाधिकारितेदिवसेक्षलकम

स्वरसा सारणं मनसः स्मरणात्तल्लयोरुभयोस्स्मरंतीवा तत्वालोके निपतिष्यती तिअत्र दीपकोलंकारः॥ ८५ शेषान्नित्यादि॥ उ न किं
कुर्वंती तिविनस्यंतीवा कान्मासान्कीदृशान् शेषान् कस्य अवधेः कीदृशस्यगमनदिवसस्थापितस्यागमनदिवसस्थापितः संव
त्सर परिमाणतयाकल्पितः तस्य निर्गमितात् विशेषान्नित्तिकियागणनया संख्याकैः देहलीमुक्तपुष्पैः कस्यां भुवि देहली उदुंबर
दारुतस्याः सकाशात् मुक्तानितोरमचितानियानिपुष्पाणितैः अथवा गृहद्वारदारुणि तद्देशात् देवताभ्यः ज्ञाथं अर्पितं पुष्पा
णिमुच्यंते आसादयंती वा प्राप्नुवंतीकं संयोगंकीदृशं हृदयनिहितारंभं कोर्थः प्रथमं मयासह संगमः मनसिआरब्धः पश्चात्स्वादी
यमानसानि ईलितलोचना तमेवमासादिवा उत्तवंती वा तित्वालोके निपतिष्यतीतिसंबंधः अमुमेवाऽर्थं द्रढयति द्वियस्मात्रम
णविरहे प्रायेणांगनानामेतेविनोदाः विनागमनिकासुपायाः॥ अत्र दीपकार्थांतरन्यासः॥ ८६ आद्ये बद्धेति॥ हेमेघ आद्ये प्रथमे
विरहदिवसे या शिखादामविवाशिरोमाल्यमपहायबद्धा तां स्पर्शक्षमां पातिविगलितशुचा मयोद्वेष्टनीया सती चानापरेणेत्यर्थः अ
तएवएकवेणीनपुनः द्वितीयप्रथिता प्रथमदिवसप्रथिते रेकशाखास्थिरायः अतएवकठिनविषमां कर्कशतिमौत्रताततएव स्पर्शक्लिष्टं
त्वगींद्रियक्लेशकारिणीं किन्नातिस्मक्लिष्टा अविच्छिन्नकर्मकवीतारुकर्तरिकः अथवा स्पर्शक्लिष्टं त्वगींद्रियक्लेशकारिणीं वारंवारं
स्पर्शनिवारीरोपमर्दनजडीकृतं अयमितनखेन अघटितकरकुंडरेणकरेण गंडात् गोकपोलफलकेऽसकृत्वारंवारंसारयंतीत्वा
पयंतीत्यर्थः अनेनकदामभोगसंसर्गिन्याः दृष्टे ज्ञात्वामस्मिन्नेकपोल इवतायसतत्रेयाः नेविरधेरेवंकरस्तदेरुहेष्टेः पिष्यती
तिमनः संकल्पोबध्यते केचित् गंडाभोगादितिपठंति अत्र अत्र चक्रत पदं निजत्वात्स्यातकपोलदेशप्रथममसद्वाग मलस्यकार
णं वात्पश्चादसहाद दसारणं घटतेऽत्र स्पर्शक्लिष्टं तोरपसाः कारणा दोषिविंम अपस्मृपसर्गसावात् अत्रत्वामयोद्वेष्टनीयेत्यपिपा
ठः तस्मिन्पक्षे नकुवरार्धतामितस्थात् स्यः कार्यस्यादित्यपेक्षा त्रिनजातिदीपकोर्मितुना॥ ८७ आधिक्षामेति॥ हेन साकिंकुर्वंती देहल

कल्लवल्लि॥ अकेसमकलासंस्पर्शायक्ति॥ आकारोयस्यतत्॥ कस्मात्त्वं बालकचात्॥ अंशरिस्फुटाकारदर्शनं एतदेवचित्रोल्लिखणमुत्ले
खावेद्योतकं॥ कस्यइंदोः चंद्रमसः किं विशिष्टस्यइंदोः अदभ्रसरणक्लिष्टकांतिः अदंतद्ध्वानमलपित्ततेजसः एतावता कांतिरेव क्लिष्टान
उविंवं अतएवसकलखुक्लीयुक्तं॥ दरुपते क्लिनी ललल्लितघनपटलांतरितः कासाचित्उलितस्ता तत्रवितानवित्तमोरजनि जानि
एवं विक्षस्पंदोर्दिमलद्रणतयाविज्ञायतेलिखितेति॥ अत्रोपमालंकारः॥ ९२ आलोकेनेत्यादि॥ हेउलदसाममप्रियातव आलोकेद
र्शनपथेनिपततिपक्ष्ममेवनिपतिष्यति॥ भरायावतोवर्त्तमानेस्तित्तदिष्ण तिकालेदर्शमानाःवासाङ्गोविकल्पाधैःकथंस्तताममप्रिया
बलिख्याकुला॥ वाममसमागमोपयाचितशतकल्पितानेक स्त्रजोपहारास्वाहतावायद्धालिखंती किं ततमसाहरुपंममप्रतिकृ
तिं कीदृशी विरहतनुविरहदाहदुर्वलं। तनुकीदृशं तावगम्यं विज्ञातिशायपरिच्छेद्यं एतावज्जिमांसरेतावन्मात्रं तनुर्यं मन्यतेइतिता
वैःस्वयंतीकवाकांसारिकां नाम्नीमधुरवचनांयद्धा विशेषेणमिदं कथंस्त तांपंजरस्थां किं तत्पृच्छंतीइतिवक्ष्यमाणं। इतीतिकिंकश्चि
दितिकोमलामंत्रणेहेरसिके गुणानुरागिणि यद्वाकुरबडःस्कास्वादवेदितियदनेकार्थरसःस्वादेकालेवीर्येसंगारादौविषेद्रवेचाले
रागेदोद्भवातोपारदेबितचेसादित्तद्स्वामिनःस्मरसिस्मरणपदयंयेशइतिकर्मणिषष्टीस्वामिनस्मरसीत्यर्थःहियस्मात्त्वं तस्यप्रियासी
छावबाहरसिकातदवरकातथाप्रियावल्लवाघस्वदंतमेवसत्तांस्मरामितथात्वमपितद्भाल्हतासीतित्तर्दस्मरसितस्वतिमज्यने। अत्र
दीपकोलंकारः॥ ९२ उत्संगेत्यादि॥ हेमेघउत्संगमलिनवसनेऽनेनवस्त्रापरावर्त्तनिषेधनपतिव्रतात्वमाहवीणांनिक्षिप्यमज्जोत्रांकंमोत्वना
ममगोत्रंमेवांकुकृत्यक्रंगवतस्वाविरचितपदं स्वीरचितानिस्वयं स्वरादीगामरोदावरोहक्रमेणाम्हनिनानिपदानियत्रतत्तथा। अतए
वपद्स्वः स्वरसंघातोगेयमितिगेयमुद्गातुकामासोम्येतिसंबोधनेकोर्थःसोम्यस्त्वमतःतवदर्शनंदास्यतिक्षविकारचेतसंउमासान
पत्रपतीति। सा वा नयनसलिलैराद्रंतंत्रीकथंचित्समदताकष्टेनरागाकार्थनिरोधमाधायसारादि॥ निजउपस्वयमपिरुतांमूर्छनां

एवंनिर्मितः समस्तोऽपमरनारीजन इति। एवंविधां तत्र मन्दवनेयात्रालेतां मत्प्रियां जानीयाः कथंभूतां तन्वी। सुललितावयवा सु
कुमारगात्रादिभिन्नसम्पत्ते वामनेत्रा। तथा श्यामा। अप्रसूता। उद्भिन्ननवयौवनेत्यर्थः तथावानेकार्थः श्यामा सोमलतानिशा प्रियंगुप्रसूताम
नानीलीषु स्त्रीतिषु। तथा शिखरदशना। शिखरं पक्वदाडिमबीजाकारमाणिक्यं तद्वद्दशना यस्याः सा तथा। यदनेकार्थः शिखरं पुलकाग्रयो
पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यशकलेपि च। अत्र शिखरिदशनेत्यपि पाठः तत्राग्रत्याग्रे विस्तीर्णाः ततः क्रमेण स्थूलदन्ताउ शिखरिणो
दंता यस्याः सा तथा। उक्तं च लक्षणशास्त्रे स्निग्धाः समाः शिखरिणो घनाः दंताः शुभा इति। तथा पक्वबिंबाधरोष्ठी। पक्वबिंबवत् अधरौ ओष्ठौ य
स्याः सा तथा। मध्ये क्षामा कृशोदरा। तथा चकितहरिणीप्रेक्षणा। चकितहरिणीवत् प्रेक्षणमवलोकनं यस्याः सा तथा। निम्ननाभिः निम्ना
गंभीरा नाभिर्यस्याः सा। नाभेर्गांभीर्यं च वर्ण्यते। तथा श्रोणीभारादलसगमना। कटीयंत्रभारात् आलस्ययुक्तं गमनं यस्याः सा स्तोकन
म्रा स्तनाभ्यां। अत्रोपमालंकारः॥८२ तां जानीया इति॥ हे मेघ तां नायिकां परिमितकथां विरहखेदात् स्तोकवाचालापां तां द्वि
कलत्रभूतां नारीं मे मम द्वितीयं जीवितं जानीयाः। सा मम प्राणस्तत्सदृशः तां बालां अन्यरूपां जातां मन्ये यद्विरहिणां नदेदलाबन्यतया
परावर्तितरूपां। उपलक्षणीयामित्यर्थः कामिव शिशिरमथितां पद्मिनीं वा। उद्विग्नं हिमेन मथितां प्रम्लानां तां। कस्मिन् सति मयि सह
चरे दूरे सति। कामिव चक्रवाकीव एकां एकाकिनीं अन्यत्र सहचरंतीति व्यत्ययात् सहचरो रथांगः यद्वा निधानचिंता
मणिः चक्रवाको द्वंद्व इति। पुनः कथंभूतां गाढोत्कंठां। गाढा दृढा उत्कंठा यस्याः सा तां। केषु अस्तु गुरुषु बहुषु दिवसेषु गतेषु सत्सु
सु॥ युग्मं॥८३ नूनं तस्याः प्रबलेत्यादि। हे मेघ नूनं निश्चितं तस्या मत्नायिकायाः मुखं हे त्वं वितर्कं निश्चयं धारयति। किंभूतं मुखं प्रबल ववित्पति
रुदितोच्छूननेत्रं प्रबलरुदितेन उच्छूसितं उच्छ्वसितं नेत्रं यस्य तत्। प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं। पुनः किंभूतं मुखं भिन्नवर्णाधरोष्ठं वर्त्तमाना
भिन्नः श्यामिकां प्राप्तः कांतिर्वर्णो यस्य सः एवंविधः अधरोष्ठश्च अधस्तनदन्तच्छदो यत्र तत्तथा। कस्मात् उष्णतया। निश्वासानामशिशिर
तया। तथा हस्तन्यस्तं हस्ते स्थापितं लंबालकत्वात् असकलव्यक्ति भवतीनां मिति प्रतीति रूपवितर्कणानि। पुनः किंभूतं मुखं। अस

[illegible]

संके तत्रनेपदिबा । कदलीसंज्ञ इति मिकरति अबूपवा हिताः अत्र लिंचइवावरति तत्र प्रायस्य तस्यव्याख्यैलोपः तत्र संकेत ॥ २

रिअस्तापटलैः मरकतैरिव तमः ॥ या मध्यास्ते दिवसविगमे ॥ इमे मघद्वे घनवत् सुदल्लनीलकंठः यः कीदृग्न र्तितः क्रुया कांतया ॥ मेकैः तालैः
कीदृशैः ॥ सिंजद्वलयसुभगैः सिंजत् शब्दायमानैः वलयैः सुताणालेः सिंजत्प्रभ्यकेणाह ध्रुवातरालमनपदी ॥ कथं सिंजदिति अत्र स्पष्टत्रिरि
यंसंके इति अत्र संजद्वावरति किंशालिंजनालि संवृत्तकरतलयो लवयास्तद स्हद्याघातस्तालस्तदंबंतरर विश्रामकालताल का
लयोरंतरे लयः समुत्पद्यते । सच द्रुतविलंबितमध्यभेदात् त्रिधा प्रतेः नर्तितः अवतावोक्तिः ॥ पत्तिः साधोमनेत्यादि ॥ इदंस्योपत्तिर द्वितेः
लक्षणैः हृदयनिहितैः अविस्मृतैः अत्तवंलद्दस्येषाः जानीयाः वन्नाहः शिक्षसमुद्भये नकेवलमनी लक्षणैः द्वारोपांतेः त्रां स्वपश्रोवरां
प भौ निधानो रूपरूपो निधीवले वा । अन्यव सैव प स्तराहोनतुं सकेलि । प भेश्तिलवतिलिषिवत्त्वो लिषितंवव शरीरं ययोस्तौ
कवंत्नतत्तवनंदामाबायंदा माङ्गीणाबायाशोत्तायस्ततता । इत्नंत्र इत्थं मन्ये मद्वियोगे अधुनासव नंदामबायंदामाबबला
वं पाप्ताबायाशेत्तायस्पतत । असुमेवाधं द्रहयति । स्त्यध्यायो अपाये विपत् सवधमावात् ऊर्दिनमुपरागोवातद त्तिल्तेरवौ
नरवलुकमलंस्विंस्वकी यांदामाउ तरता वायवाय क्षिता अरिवाश्रियं स्तुष्पति । किंतत्स्थनाम्नेवस्तुजाति । यदा नवव स्वस्ति सांत्वे
कीववेस्खलकमलिनी नवबुद्धानसुप्ता । अत्राबंतिरन्यासः ॥ गवासद्व कल सेस्यादि ॥ इदंहलद अोकासातसाघ्र संपातहेतो
शरारलाघवेपिद्धि स्वरसंपातं कर्वेद्वित्र्वदेसि योग्यात्तवपि । तवनस्पांतरंतस्तवनं पतितां । कं कीडा सोलो कस्हेतोः शीघ्रसंपात
हेतोः शीघ्रंस्यः संपातः संपतनं संतापः तस्पहेतोः किंस्तते त्रोले । उव्रमत्र विते । इत्वं प्रतिपादिते । किंविशिष्टः वरंभपमानौ निविन्नः
उपविष्टः अनेनस्थितियो प्वंलवस्यते । अभञ्च सवनपतिनं स्वंवी अर्हसि । किंलतां अल्पाल्पतानं अल्पा अल्पा स्तोका नस्तोक
तरातः कांतिर्यस्यांसातां । ध्वमंकीडात्तधरमधिरूढ्य मस्तवनमवलोक्य कीदृशी किंकवर्णा । कवास्तीतिमद्ध स्तुपलतेवाः इति
ताव ॥ अत्रस्तूपस्तुपमा ॥ तवविश्रामेत्यादि ॥ इदंमघतत्रतस्मिन्स्तुवने यास्त्रीतवेदस्सा विश्राउः अध्यणः सुवति विषये स्वीलस्य
णपदार्थनिर्माणे स्रष्टेव दृष्टिः प्रथमम् ... तत्पतिनिर्माण ... तदा ... निर्माणमुत्पन्न ... तत्रपतिबंदक निर्मि

शिष्यरूपामेति०। ... कदूयत्र ... नकायां ... आदाकुरगावर्तते। ... आप्यत्रामा आप्य ... लर तानदल रूपामाः दूरिताः शिष्यरूपानाः इनः कीदृशः दिनकरदयसदि
नः दिनकरदये स्त्र्यर्थे सदीतदस्त्रली लीलादिनकरदयस्य हिन पत्रअलकायाकरिणोगजाः अलोदयावर्तते। शैलवत पर्वतवत उद्या उद्गेनरा इनः की दृशः वनेदानमदजलदं
रणात् वनिवलवानपिहुशिमनः पत्रयोषी प्राण शुन्दरा ... प्रतिदत्त गुरुप्रवर्णस तिस्सुगस्तर्मामगणे तस्त्रियास तच्चताः किं विशिष्टा नीक्ष्ययण ... दसादिश्लातरणरूपस्य सतदि वानिरादत्तत्रास्त

अधुनाघातरेण तामद्यापीति देदयन्ताद् ... इतिसंबोधनं

विकचकमलैः छिन्ना। अत्रकमलानांलतकच दिव्यानुतावात् वर्णस्वरूपत्वंवायस्याः तोयेलतवमतवः वामपित्रेस्त्वपगत
शुचः तेषांहि जलदजलधारासारसेककलुषितसलिलासया वलोकनेनशोकःसमुत्पद्यते। तस्यांपुनः दिव्यत्वमिस्वत्तावेनस
वधनितजलकारु ष्यांसावात अपास्तशोकामानसंसंस्तिस्त्रहंसमीपवत्र्य पिहंसानध्यास्यंति। अत्र गूढोपमालंकारः॥ ८३ तस्या
स्तीरे इत्यादि॥ हेमेघ तस्याः वाप्यास्तीरे पेशलैः इंद्रनीलैः रचितशिषरः रचितंसंश्लिष्टं विहितंशिषिरयस्यासौ सरचितशिषर
देसरवेउपांतस्फुरिततडिच्चंत्वांप्रेक्ष्यमन्नेहिन्याः प्रियइतिकातररागचेतसातमेवस्मरामि। किंचत्वं तःशैलः कनककदली
वेष्टनप्रेक्षणीयः कनकवर्णायाः कदलीतस्याः वेष्टनेनप्रेक्षणीयः शोभनीयः उपांतेसमीपेस्फुरितातडित्यस्यासोउपांत
स्फुरिततडित्वं। अत्रगूढोपमालंकारः॥ ८४ रक्ताशोक इत्यादि॥ हेमेघ अत्र अस्मद्गृहोद्याने चलकिशलयै रक्ताशोकः च
लानि चंचलानि किशलयानि यस्यासौ सतथाविधः अत्रवनेकेशरः बकुलतरुर्वर्तते। कीदृशो मनोहरः सकलजनकमनीयः
कोऽरबकद्वतेर्माधवीमंडपस्य ... दस्य प्रतासत्त्वो विद्यते। एकः तयोपादपयोः राद्यो॥ हपयोदतवसख्यावाम
पादातिलाषीवर्तते। केनमयासहयथाहंतकोपमपितयाद्याद्यप्रहारमनिलषामि। तथासोपि अन्यस्त्वहितीयोमया
सहतद्वदनमदिरांवांबति। केनहदोहदत्र मना॥ दोहद स्पदबम्न याओतेन। दोहदत यात्रेन। अस्यास्तवसखा एवेति। अनया
किलवनितापादप्रहारोवकासव सेकस्वयधाकमंभुफोजमदोहदव मतेन। अयमत्तिशयो निहितयथाहंतथा एता
वपि दर्शनोत्पन्नरागपरवसतयावांबतः न चैतद्दोहदइति॥ सदोक्तिरलंकारः॥ ८५ तन्मध्ये इति॥ हेमेघ च समुच्चयतन्मध्ये
तयोः अशोकबकुलयोर्मध्ये कांचनी सुवर्णमयास्फटिकफलकास्फटिकासनपीवक्तमितावासयष्टिः विद्यते। कथंत्व
तामणिभिर्मौलबद्धाः ... तैर्मणिभिः ... रचितशोद ... तैः ... कंदलाङ्का

लेख्यानां चित्राणां स्व उलकणिकादोषमुत्पाद्य संत्रास मि ॥ २४ ॥ अत्रा भ्रांतिरस्ति विषिंत्तिः स्व इंब विकृत्वितमिति नयत्र स्वाः यंत्रजालैः यं
त्राल्पेक विवर संचार चतुर स्तु दिकादीनि तेरूपलक्षिताः नि जाल्ला निगवाक्षाः तेः ऊर्ध्वराः स्फुटिताः संतः सद्यस्तत्कालमेव निष्पतंति निर्य
त्वंति किं विशिष्टाः जललवमुचः धूमोद्गाराचुकृतिनिपुणाः धूमोद्गारस्य अनुकृतिः २ तस्यां निपुणाः जवंतो ऽपि तद्रुकार निपुणाः ते खलु व
निर्गंतुं विवरज्ञाः ॥ अत्रोत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७६ ॥ मत्त्वा देवमिति ॥ हे मेघ यत्र तु रिसाक्षात् प्रत्यक्षं वसंतं धनपतिसखं धनपतेः सखा धनपतिसखः
तं धनपतिसखं शशांकशेखरं संतं मत्वा ज्ञात्वा मन्मथः कामः चापं धनुः न वहति । कस्माद्भयात् ॥ तया हि चेत्यर्थः कीदृशं धनुः षट्पदज्यं षट्
पदानां ज्या यस्य तत् । भ्रमरमाला मौर्वीकं कुप्पकमित्यर्थः पुनः कथंभूतं तत्तं सत्रतं गं । कामिलसंग भ्रमोद्वेगः स्मरारेः । अत्र
क्षिप्यमाणं धनुर्दंडं च सन्त्रतं गंतयोस्स वर्त्सवात् आकर्षणादिरुष्ट षट्पदज्या मनाक्चतुर्वक्रितनयनानां बाणाद्वं कामिनां चवे भ्रू वं । अनेन चा
तस्या रस्ते इति समर्थितं तस्याः रंतः मन्मथस्य रंतः चतुरवनिताविभ्रमैः सिद्धः चकितानि नयनानि येषु दित्त मेघ तेतैः तथाविधैः कुधं ल्लू
तैः पश्चिततनयनैः वेल्लितनयनैः को । युक्ता मिलस्पैश्चा कामिन पवलस्य वेध्यं येषां तेषु ॥ अत्रोत्प्रेक्षा पतीयमानं रूपकं च ॥ ७७ ॥ तत्रागा
रमिति ॥ हे मेघ तत्र तस्यां नगर्यां धनपतिगृहात् उत्तरेण उत्तरादिक्स्थितं गगन उपलक्षितं वर्त्तते । ७८ हस्ततलदारणे हतीया ॥ अस्मदीयमागा
रं सुरपतिधनुश्चारुणा पंचवर्णरत्नमयेनेत्यर्थः तोरणेन दूरात् लक्ष्यते निश्चीयते । कस्मात् दूरात् अनेन नवं उच्चैस्तरं तोरणस्य वन्यते
ष्टु नरपि अस्तिरत्नानांतरं कंपयति । यस्योद्याने उपवने कृतस्तबकाप्यस्तबक वितता स्तबकाः पुष्पसंघाते निमितो बालमंदारवृक्षो देवमंदा
रवृक्षस्तिष्ठति किं त्वतः मंदारवृक्षः तत्कतनयावर्द्धितः जलसेचनादिना वर्द्धितः ७९ मत्प्रियामनः संकल्पितमपत्यमित्यन्त्
नः कृत्रिमपुत्रः । स्वता बोक्षिरत्रा ॥ ८० ॥ वापी चास्मिन्निति । हे मेघ नकैवलं बालमंदारवृक्षो वापी वास्तु अस्मिन् प्रस्तुत एव उद्याने कथं
स्त्रताः वापी मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा: हेमैः स्निग्धवैडूर्यनालैः स्निग्धा स्निग्धकांतिमंति वेडूर्यमया निनद्धानि नालानि येषां

धुपति दस
स्थितिपनन्नुस
यजयोगेदि
तोयाः ८ हस्
त्रोबकुवेड
लिंग ॥ ४५

मदीयमगा
रंम्दं स्त्र
स्तपनोदच
मा । द्वितीय
तेनम्ह

॥ वनदृश्यांतरमाद ॥

श्री २४

मेघदूतटी

तयाघनतरतिमिरतिरस्कृतमार्गे तरत्तरालस्य स्तनसंवरणसंजात शारीरिकपादिस्पर्शः पत्रच्छेदैः पदं सर्वत्र योजनीयं अलिक
पतितैर्मंदारपुष्पैः तथा कर्णविश्रंसिभिः कर्णविसो विभ्रंसः पतनं येषां ते कर्णविश्रंसिनः तैः कर्णविश्रंसिभिः पत्रच्छेदैः कल्पितैश्च
न कथं तत्तैः कनककमलैः पुनः कैः मुक्ताजालैः मुक्ताफलजालिकाभिः किंभूतैः मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैः स्तनयोः प
रिसरे छिन्नं त्रुटितं सूत्रं येषां ते स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैः ईदृशैः द्वारैः रात्रिः कामिनीनां निशामार्गः सवितुरुदये सूच्यते अत्रानुमाना
लंकारः ॥ ७२ नीवीबंधोच्छ्वसितेत्यादि ॥ हे मेघ यत्र अलकायां रक्तोष्ठानां स्त्रियाः लज्जयामूढाः तासां यस्यां गजानां रत्नप्रदीपान् उद्दिश्य
खं संस्थुरखं प्राप्य अवामदरूणतयापि संमुखमकारेण शानर्चिं सुगानं । अर्चिषा ध्वंगाउच्चैः स्तरातानं । अत्र विफलप्रेरणा चूर्णमु
ष्टिः भवति । चूर्णपटवासादि सुगंधद्रव्यं । केषु सत्सु । प्रियेषु वल्लभेषु आक्षिपत्सु सत्सु । निर्लज्जकरेषु सरत्नमदस्तेषु । अनिभृत
चंचलः पाणिर्येषां ते अनिभृतकराः तेषु । किं क्षौमं वासः । किंभूतं वासः नीवीबंधोच्छ्वसितशिथिलं नीवीबंधात् उच्छ्वसितेन शिथि
लं कस्मात् अतिलाघात् रागात् ॥ ७४ यत्र स्त्रीणामिति ॥ हे नीरद यत्र अलकायां स्थितं मनुजालिंगितोच्छ्वासिताः आलिंगनैः प्रबलश्वास
सोज्जनीकृतानां स्त्रीणां जनितामंगग्लानिं तंतुजालावलंबाः तंतुसंतानप्रोताः चंद्रकांताः आलुंपंति । स्फोटयंति । कथंभूताः चंद्रकां
ताः स्फुटजललवस्यंदिनः स्फुटं प्रकटं जललवान् स्यंदंते । तिविदरंता इति । क्व निशीथे । तदानीं इंदुद्युतीनां परिणामवशात् जल
जललवीनां स्फुटत्वं व्यक्तिः बलत्व मितिभावः ॥ अतएव अंगग्लानिमपनयंति । कैः चंद्रपादैः चंद्रकिरणैः कीदृशैः त्वत्संरोधा
पगमविशदैः त्वदीयो यो सौ संरोधो आवरणं तस्माद्यो सौ अपगमो विनाशः तेन विशदैः निर्मलैः पुनः कथंभूताः तंतुजालावलंब
दाः तंतुभिः जाले गवाक्षे अवलंबो बद्धा लंबदुरशिरः शर्वरीकृत शशांककरनिकरस्य त्वत्संरोधासंभव इति भावः अत्र जाति
रलंकारः ॥ नेत्रा नीता इति ॥ हे मेघ यत्र पुरि त्वादृशाः जललवमुचः जलदाः गवाक्षैः नेत्रा प्रापकेन नीताः प्रापिताः नेत्रा नयतीति
नेता तेन । केन सततगतिना वायुना यद्विमानाग्रभूमीः यस्य विमानानां शिखरभूमिः कर्मतापन्ना नीताः प्रापिताः अ

त्रमिकायत्रतत्तथात्स्तुतां कथं स्तुता: कामिनः छिनुथ्वं नितावार मुखासदाया विबुधा: विचक्षणाश्च नितायेषां तेतथास्तता: ... मुखावरां
सनासदायायेषांतेतथास्तुता: पुनः कीदृशा: कामं अद्वीणांतत्सेवननिश्चयः अत्सवरस्यांतं अतसेउनं अद्वीणा अद्वयाआंतत्सेवननिश्चयोयेषांतेत
थास्तुता: अनेन वित्त विनां कामिनां च वेश्याविलासलोलसत्व सूचितं मितिस्तिद्वेता रवतिक वंसादि दंदः किंनरैः कथंस्तुतेरु गायंद्भिः केतल्लध
नपतियशः पुनः कीदृशैः रक्ककंवैः रक्ककंवायेषांते रक्ककंवास्तेविधतथाविधैः अत्रजातिनामालंकारः॥ ७० यत्रोन्मत्तत्वमरेत्यादि॥ दुर्मेघय
यस्यांनगर्यांपादपा: वृक्षाः नित्यपुष्पाः नित्यंसदैवपुष्पाणि वालपुष्पाणि येषुते नित्यपुष्पाः एवंविधाः वर्त्तते पुनः कीदृशाः पादपाः भ्रमरमुखरा
भ्रमरैः मुखराः वाचालातथाविधाः तथानलिनी कमलिन्यः नित्यपद्माः कथंस्तुताः पान्द्रं पंक्षैरापरिवित दस्तुना तथालवनेशिखिनो मयूरः नित्यं के
कोकंवाः वर्त्तते केकयावाण्या उत्कंठकंवायेषांते तथाविधाः पुनः किंस्तुताः नित्यस्तास्वतकलापाः नित्यंसास्वद्दीप्तमानः कलापोयेषांतेत
थाविधाः यत्रयस्यांनगर्यां प्रदोषाः रजनीमुखाः नित्यं ... रस्त्रानित्यंचंद्रज्योत्स्नायेषां तेतथाविधाः प्रतिद्वतनमोहतिरस्याः प्रवर्त्ततेप्रतिद्वतायां
तमोवृत्तिस्तयारम्यास्ते॥ ७१ यस्यांदृश्यादि॥ दुर्मेघ यस्यांनगर्यांसितमयानि इद्वनीलतिमिंतानितथाज्योतिशायाकथमरवनानिज्योति
षांनक्षत्राणांच्छायाप्रतिबिंबमेवकुसुमस्तनायेषुतानि अमात्य आसेवंते कानिदम्यस्थलानि स्थलाकारचात्तरजाडिमरवानानि यत्रकाः र
तिफलं आसेवंते रतिसुरतपर्यायः यदनेकार्थेः रतिस्मरप्रियायोगे रस्तेचसैवफलं यस्यतत्तथासो कमितद्वंद्वः तथाविषाद विडंबयेनादे
वः पशुरंकल्पद्रुमस्तत मधुआसेवंते किंस्तुतानि दम्यस्थलानि स्थितिमणिमयानि नीलमणिरचितानि कथंस्तुताः यक्षाः उत्तमास्त्रीस
दायाः उत्तमैवस्त्रीसदायोयेषांतेतथाविधाः अतएव रतिफलमेव दम्यस्थलेषु मधुपानमतिहितं यतपुनः वेशपानि मद्यतदंगकुविटको
टिकेसंकुलोवैसानाराखेवद्विरूपवनेपश्चालुरुगदेकेभतत्सुकृतत्वं सुखेषु यदनेकार्थः सुकृतत्वं सुखेपुमेत्यादि॥ कथंस्तुतेष्ट
ष्टतेषु रानकैः वाद्यमानेषु पुनः कीदृशेषु तगंतीरध्वनिषु तद्धीसीरोच्चनिर्येषांतेषु अत्रोत्प्रेक्षालंकारः॥ ७२ गत्यकंपादलकेत्यादि॥ द
मेघयत्रयस्यांनगर्यां कामिनीनां अभिसारिकाणां रात्रौ पातरानिर्गमनेतयो ... दलनं नस्मातं अलघुरुघननाराकेत

नंदोत्तममिति॥ हे मेघ यत्र यस्यां नगर्यां ... प्रानंदोद्भूतं ... सलिलं ... वर्जितं ... मिति ... कादिति आनंदात् ... उत्पन्नं ...
वाष्पयस्तां नगर्यां किंसुमशरजात् अनंगात्तत्रापि ... नान्यो ... कात् ऊनितानवर्तते ... तापात् ... योगः ... संयोगेन ... उद्भवः
सादर्वर्शनव्याजेन नगरान्निष्क्रामयति। अत्रोपमालंकारः॥ मंदाकिन्या इति॥ द्योपकार्यं॥ हे मेघ यत्र यस्यां परिकन्यकाः संक्रीड
ति। कथंभूताः कन्याः अमरप्रार्थिताः रूपातिशयात् देवैरभिलाषिताः देवाः एव तासां पतयो भवंतीति न मानवाः इति तासां ... श्रेणीति कथंभूते
तैः अत्रे ... गवेषणीये कस्याः सकाशात् कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः मुष्टिमियन्नात् मुष्टिः सुवर्णवालुकामुष्टिनिक्षेपेण गूढीगोपनं
तस्याः कथंभूताः सेव्यमानाः कैः मरुद्भिः कीदृशैः मंदाकिन्याः शिशिरैः कस्याः मंदाकिन्याः तद्भवावारितोयावाति मुक्ताः यासां ताः तथा का
याबाययाः केषां मंदाराणां कीदृशानां अनुतटरूढानां तटस्य समीपं अनुतटं तत्र रोहंतीति कस्याः मंदाकिन्याः एवंविधविधानेन कार्येण कन्या
शब्देनार्यान्विभार्यावितितथाप्याबालिका एव ए ... पायस्ताः एव ... इति। अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः॥ हस्ते लीलाकमलमिति॥ हे मेघ
यत्र यस्यां ... हस्ते लीलाकमलं अलकं बालकुंदानुविद्धं बालमुकुलावस्थकुंदं कुंदकुसुमं तेनानुविद्धं यथितं ... बद्ध ...
वरदसा पांडुतामाननश्रीर्नीता नवकुरबकं चूडापाशे शिखाबंधे चारु शोभनं ... कर्णे च ... शिरीषं ... सीमंते च ...
उत्सवदागमसमयसंभवं नीपं नीपकुसुमं अत्र हि ... एककाले संभवः उक्तं यतो लीलाकमलमित्यादिना शर
त्कालादारभ्य ... प्रतिपादिताः परं ... तिलकं तिलककृतं ... नीपं ... सीमंते तिलकयांतीति नवद
गमः तासां सविशेषहृदयंगमः ... सुकुमारशरीराणां सुखसुंदरीणां कनकमयाद्याभरणपरिहारेण पुष्पालंकार एवरण
मेव प्रायशः तितिनिबंधनमितिसमुदायार्थः अत्र ... रलंकारः॥ ... मितिति॥ ... यस्माहरो केना ... यस्याः मेक
कल्प ... सकलाभवलामंडनस्य ... तदेवाह॥ हे मेघ ... चित्रवासः वस्त्रं नयनयोः नेत्रयोः विभ्रमादेशदक्षं विभ्रमो विला
सः तस्यादेशः ... बिलासोपदेशकलकं मधुकिलयेः ... पत्राणां विशेषान् ...
चरणकमलन्यासयोग्यं चरणकमलन्यासस्य ... योग्यं लाक्षारागं ततोत्र स्वभावोक्तिरलंकारः॥ ७० अक्ष्युपणात् नादि॥ हे मे
घ यत्र यस्यां नगर्यां ...

... तपश्च ... तं ... वृ. यत्र यस्यां ... मणिचिकलदा ... कलवं ... दिश ... विरिंची ... निर्विवस्पति ... नरणादिना ... यत्र यस्यां ... लोयौवनात् ... मतनादि ... लंबनविहार ... ७१

बद्धवातैः सजलपृषतैः कल्पवृक्षांशुकानि छायाग्राहि स्फटिकविशदं ... योऽस्तं नगेंद्रमिति ॥ अत्र ... अलंकारः ॥ ५

कुलकल्प पुष्पं ... मणि ... शालया ... पुनः ... नवनवकं ... उपालिंगितं ॥ ३

पुर्वलिप्तः संकाशात् मो[illegible] ...लसवेत॥ किंविशिष्टस्य वनवत धर्मलब्धस्य निर्दोषप्रासस्य तदा ... देवांगना गर्जितैः निजध्वनितैः श्रवणमस्ये कर्णकटुके ... सह प्रापय॥ किंस्वरूपं यथा वात्सरूंति॥ किंस्वरूपास्ताः क्रीडालोला लीलाधराः ॥ हेमाम्भोजेत्यादि॥ हे मेघ स्तनगेंद्र द्विराजनिर्वेश्रेः उपस्थितः॥ किंकुर्वन् मान सस्य सरसः सलिलं जलं आददानः गृह्णन्॥ पुनः किं कुर्वन् ऐरावतस्य इंद्रकरिणः कामं अस्य षट्क्षणमुखपटप्रीतिं कुर्वन् मुखपटस्यादरणं कुर्वन् विहरस्व॥ पुनः किं कुर्वन् कल्पवृक्ष मकिलशालयानि देवतरूणां पल्लवानि अंशुकानि नीवधूर्यानि वातैः पवनैः कंपयन्॥ पुनः किं विशिष्टः छायायाः ... छायया प्रतिबिंबेन ... तं॥ किं विशिष्टं नगेंद्रं स्फटिकविदग्धं स्फटिकवत् विशदं निर्मलं मणि निर्मलं॥ तस्य संगेत्यादि॥ हे मेघ ... हेमचंद्र॥ पुनः अलकां नगरीं दृष्ट्वा॥ किंनश्च न ... तया ... अभिज्ञ ... यतम स्पेव॥ यथा प्रियतमः नायिकायाः उत्संगे सुखं ... किंविशिष्टां अलकां॥ स्रस्तगंगादुकूलां॥ ... गंगा ... दुकूलं पट्टांशुकं यस्याः सा स्रस्तगंगादुकूला तां ... तां अस्याः प्रियाकामिनीत्वमिति ... संगमेस्त्वसां ... काले ... अत्र ... विमानैः प्रासादा ... देः ... अत्र ... पल्लवं ... यति॥ किं विशिष्टं ... सलिलोद्गारं ... पुनः ... कामिनी ... यथा स्त्री अलकं ... अलकं ... ॥ किं विशिष्टं अलकं॥ मुक्ताजालग्रथितं मौक्तिकदाम ... वित्तं ... अलकं ... ॥ ... ति॥ हे मेघ यत्र यस्यां अलकायां प्रासादाः ... विद्युद्वंतः ... समर्थाः॥ किंस्वरूपं ... वितानं ... किंस्वरूपाः प्रासादाः ललितवनिताः ललिताः सविलासा वनिता येषु ते॥ पुनः किंस्वरूपं ... संगीताय प्रहतमुरजाः ... द्वापः किंस्वरूपाः प्रासादाः सचित्राः चित्रयुक्ताः ... प्रपंचवत् ... पुनः किंस्वरूपं स्निग्धगंभीरघोषं स्निग्धः मनोहरः गंभीरः ... घोषं ... अंतस्तोयं॥ अंतर्मध्ये तोयं यस्य ... किंस्वरूपाः प्रासादाः मणिमयभुवः अपां ... मणिस्फटिक ... तथा ... साधर्म्यात् ... उपमालंकारः ... मेघ ... ॥ ... इदं च प्रा

अत्रोपमालंकारः ४

॥ ण ॥ नमः सरस्वत्यै। फलवद्धिगुराधीशं। प्रणम्य परमेश्वरं। आरब्धमेनिं करिष्यामि मेघदूतस्य पंजिकां॥१॥ यस्याः प्रसादममलं करतलगतरत्नवज्जगत्
सकलं। पश्यति जनो यदीयं सरस्वती जयति जगदंबा॥२॥ कृतं काव्यं कालिदासेनोक्तं। व्याख्यातारो वयं कथं। तथापि विश्वमालंबनमयाव्याख्या विधास्यते॥३॥ कथा॥
इह यद्यपि गिरिनगरसागरसरित्सरोवरकमलाकरवसंतोत्सवमलयानिलजलक्रीडापुष्पावचयचंद्रोदयास्तमयसर्गबंधादीनां महाकाव्यलक्षणानां
मसावस्तथापि महाकविश्री कालिदासरचितत्वादिदं महाकाव्यमुच्यते। सर्वेकस्यैव नायकस्य नामयुज्यते। अत्रास्मिन्मेघदूते महाकाव्ये कस्य नायकस्य न॥
मापि कविना न कीर्तितं। एतत्कामस्य दूषणं। एतदसत्यं कथं तथा चोक्तं। स्वैराज्ञां न कुर्वंति। ये च विश्वासघातकाः। तेषां नामानि न ग्राह्यं। शास्त्रस्यादौ वि
शेषतः॥४॥ अस्मात् कारणात्॥ तथाख्यायिकाव्यपदेशास्तु श्रूयते एव प्रावीडाश्रयेण प्रवासविप्रलंभः कुबेरस्य वर्णयितुमिष्टः स च कथा मनाश्रित्य वर्णनामान
तथा रसवर्णं उल्लाति। इति न तथा शृंगारविधानं। गुह्यकोऽत्र नायकतया श्रितः। तस्य विरहोन्मत्तत्वाद् दूत्ये मेघदूतस्यापि नायुक्तमिति॥ कश्चित्कांतेत्यादि॥१॥ क
श्चित् अनिर्दिष्टनामा यक्षः रामगिर्याश्रमेषु चित्रकूटस्खलत्तपोवनेषु वसतिं चक्रे। आस्पदं कृतवान्। रामगिरेराश्रमाः रामगिर्याश्रमास्तेषु रामगिर्याश्रमेषु। किं
भूतः निर्दिष्टयक्षः ननु निजपुरीमलकां विहाय तत्र वासे कोऽस्य प्रयोजनम् इत्याह॥ स यः प्रतोधिकारस्य प्रमादेनास्तंगमितमहिमा। अस्तं गतः महिमा माहात्म्यं यस्य सः तत
पोक्तः नष्टर्द्धिः। कीदृशेन शापेन। कांताविरहगुरुणा। कांतायाः योऽसौ विरहस्तेन गुरुणा। गुरुः इत्यर्थः। कांताविरहगुरुस्तेन तथा भर्तृणा प्रिया वियोगदुःसहेन। अ
थवा कांताविरहे गुरुः अरिष्टः पुनः किंभूतेन शापेन। वर्षभोग्येन। वर्षं यावद्भुज्यते वर्षभोग्यस्तेन तथा भर्त्रा तेन। पदे वर्षं तावत् दैवं तत्र भुज्यते वर्षभोग्यस्तेन तथा
वर्षभोग्येन किमिति तेनास्य शापो दायी॥ किं स न स यक्षः स्वाधिकारप्रमत्तः स्वस्याधिकारः स्वस्याधिकारस्तत्र प्रमत्तः प्रमादवान् संप्रदायगम्य आयम र्ष
कीदृशेष्वाश्रमेषु। जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु। जनकतनया सीता तस्याः स्नानं जलक्रीडायां वा नियमविशेषे वा यो। स्नानानि तैः पुण्यान्युदकानि
येषु सीतामज्जनपवित्रतोयेषु। जातिस्वभावचपलत्वचापलानां नारीणां कुलं सुशीलनैर्मल्यं तदत्रसाध्यं गम्यते। इह मतौ रामस्नानमध्यावन्नत्वे सत्यपि पयसा।
सीतास्नानपवित्रमेव। निर्दिष्टं यद्धा शृंगाररस। जनितस्यरस्मरविकारप्रबंधनिर्भरविकामस्यास्य महाकवेः शृंगाररसस्य स्फुरमंगने त्ववनिता निर्देशा पु
वसंमतः पुनः कीदृशेष्वाश्रमेषु। स्निग्धच्छायातरुषु। छाया आतपोत्ता वृक्षस्य यातपलक्षिताः स्तरवः यद्वाच्छायाशोभा तया दृष्टे तरवः यद्वा पूर्वपरादिपत्ता॥

नम्प्रः सरसपल्लवोच्छ्वासिन... तरवो येषु तेषु ... रविरश्मयो वर्णं प्रि...निश्चल... छायाश्रमः छायातरवः ... यद्यप्यत्र संख्यानिर्देशो न कृतः तथाप्यर्थान्मासा निर्दिष्टाः ... प्रथमदिवसे आषाढप्रतिपदि
नमस्कर्तते तद्विष्वक ... तत्रगिरेराश्रमे मासानश्रितवान् ... तत्रासौ मासान् अतिवाहितवान्... ततः प्रथमदिवसे ... इति वचनात् प्रतिपद्
दशाष्टमासानासा पंचविंशतिदिनैः रविकतरा... तत्र दिनमगमत् ... दशमासा ... पंचदिनैः न्यूनास्तु अतएकादशी दिनं कर्त्तव्यं करोति ॥

मेघदूतटी गत्वा जनप्रिसवितरि येषां छाया न परिवर्त्तन्ते ते छायातरवः अथ छायापंक्तिस्तस्यां तरवः सरसपल्लवोच्छ्वासिनः छायातरवो येषु तेतथाते
षु छायाश्रमेष्वपि वा पंक्तिवाचकोप्यस्ति। रामो दशरथात्मजः तेनाश्रितो गिरिः पूर्वं सीतासमन्वितो रामः स्तत्र स्थितवानिति रामगिरिस्तत्रा
श्रमा तपोधननिवासास्तेषु अनेनात्र निवसन् रामो देवाद्वियुक्तः सीतया सार्द्धं पुनः संयोगं आससाद त न्ममाप्येवं स्यादिति विज्ञप्ते
यद्यपि यक्षस्यैकादिवास रामगिर्याश्रमे इत्येकवचनमेव नाद्यं तत्तथापि गाढोत्कंठाघटितरणरणकाकुलीकृतचेतसो नेकत्रावस्थान
न्नवति कदाचित् क्वचिदाश्रमे दिवसमतिवाहयतीति बहुवचनं अनेन चानेकाश्रमपावित्र्यं च पर्वतस्य ख्याप्यते॥१ तस्मिन्नद्रावित्यादि॥
सकामी×६ २॥ ततोसौ यक्षः कतिचित् मासान् नीत्वा तिवाह्य तस्मिन्नद्रौ चित्रकूटे मेघं ददर्श अद्रिं अद्रिं अवलोके दृष्टवान्। कीदृशः सकामी। अ
बलाविप्रयुक्तः प्रियाविरहितः पुनः किंविशिष्टः सकामी। कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः कनकवलयस्य भ्रंशेन रिक्तो शून्यः प्रकोष्ठो प्रको स्याद्वि
ष्ठो कलाविके यस्य सः शून्यस्तु जः कामी व्यसनी। अबलाविप्रयुक्तेन कतिचित् कतिचित् मासान् निर्गमिताः स्ततः क्रमेण विरहव्यथा संजात
शरीरकृशतया कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठेन सता मेघो दृष्टः अत्र मेघं ददर्शेति कोर्थः विरहविधुरप्रेयसी समाश्वासनार्थं संदेश
प्रापयितुकामो मम प्रयोजनसिद्धिरनेन संपत्स्यतीति मेघं निश्चिकायेति तावत् किंविशिष्टं मेघं। आश्लिष्टसानुं आश्लिष्टसानुर्येन स आ
श्लिष्टसानुस्तं॥ आलिंगितताद्रिप्रस्थं कः अत्र प्रश्नः किंवत् वप्रक्रीडापरिणतगजः। वप्रक्रीडा यंतटाघातस्वकलितिमिर्भ्रं परिणतो
दंतप्रहारयोगजः तद्वत्प्रेक्षणीयं दृश्यं सादृश्यमेन तत्संपत्स्यतीत्यर्थः कदा ददर्श। आषाढस्य प्रथमदिवसे। अंतादेशीभावमाने। प्र
थिमायां केचित् प्रकारशाकारयोर्लिपिसादृश्यामोहात् प्रथम इति प्रतिपन्नियो अथवा अविलुतस्य दिवसः अदिवसः तस्मिन् अदिवसे एकाद
श्यां॥२ तस्य स्थित्वेत्यादि॥ राजराजस्य धनदस्यानुचरो चिरं चिरकालं यावत् दध्यौ चिंतां घसत्रो बत्सवा चिंतापसत्र इति कोर्थः उत्कंपर्याकु
लो बभूवातिकिं स्थित्वा। तस्य मेघस्य पुरतो अग्रतः कथमपि महता कष्टेन चिर दुवदनादोर्बल्यानुस्थित्वा॥ कथंभूतस्य मेघस्य। केतकाधा
नहेतोः। केतकानां केतकी कुसुमानां आधानं निष्पत्ति स्तत्र हेतुस्तस्य केचित् आधानं गर्भं यदधाति ... नगर्भं यदधाति स्पष्टम्॥
गजवत्प्रेक्षणीयः॥

२

सावात। अथवा वक्तुमारंभ्य श्लोकेन गर्भाधानक्षणपरिचयादितिवाक्येन गर्भसंज्ञाहेतुप्रादानमनर्थकं स्यात्। केतककुसुमजननकारणस्य शाद्विषिलेष
मुल्लासः कीदृशस्य अनुचरः अंतर्बाष्पः अंतर्मध्ये बाष्पा अश्रूणि यस्य सः शोकजलस्तंभितगलसंरणिरित्यर्थः। अथवा बाष्पः उष्मा यस्य तं सं तस्य स इत्यर्थः अथ जं
लददर्शनमात्रेण कस्मात् स्यात् तर्बाष्पः तंसोध्याने त्रेत्याह। अथुमे वार्थं अर्थं तिरेण इत्ययति मेघालोके सुखिनोपि जनस्य प्रियजनसंयोगचतोपि मनो
न्यथा वृत्तिस्तवति कच्चिंमेघागमः सोह व्यक्ति। वर्षासमयं आलोक्य स्वस्व प्रियं कंठंते। कंठाश्लेषप्रणयिनि किं कंठाश्लेषप्रणयो विद्यते यस्य स कंठाश्लेष
प्रणयी तस्मिन्नमस्तु जने इत्यस्य संस्थे किं पुनर्वाच्यं। वियायानस्यादि सुवितं मम संदेदानमिति। अर्थांतरन्यासोऽलंकारः॥३॥ सत्रेत्यादि॥ स
यक्षः तस्मै मेघाय स्वागतं व्याजहार। कथं सवतिप्रीतिप्रमुखवचनं प्रीत्या प्रमुखवचनं यत्र तत्र प्राधीति पे सलवचसा सुस्वागमवादवार्त्तामिष्टं क्षितिसाव
स इंद्रस्य नोपि कुत्रालं ते सर्वं च विद्यमा। तामिति। किं विशिष्टः सकामी। प्रीतः मत्स्ययोजनम सानुष्टास्यतीति हृष्टः किं विशिष्टाय मेघाय। कल्पितार्घाय। कुटजा
नां कुसुमानि कुटजकुसुमानि तैः कीदृशैः कुसुमैः प्रत्यग्रैः नूतनैः अनेन मेघागमे कुटजाः पुष्यंतीति तावः सयक्षः किंकरिष्यन् जीमूतेन मेघेन स्वकुशलम्
यीस्वकुलम तदुदंतं प्रवृत्तिं वार्त्तां चापयिष्यन्। किमर्थं जीवितालंबनार्थं दयिताया जीवितालंबनं प्राणसंधारणं अर्पयते वार्त्तापरिबोधनाद् हृदयस्यापि समाश्वासो
जायते। कुसतिनभसि आकाशे प्रत्यासन्ने निकटवर्तिनि सति। श्रावणस्य जलदे जलधरा विंतं वद्यात्। विरहिणां जीवितं संशयकुलामधिरोहतीति सदा
लंबनेदेउः अत्र हेतुरलंकारः॥४॥ धूमज्योतिः सलिलमरुतामित्यादि। यद्यस्मात्कौतुकात् संशयमेव प्रार्थयते स्म। किंकुर्वन् इति अग्रे वक्तुमारंभ्य सुकुमार पर्या
कुलवात्। अपरिगणयन् अविचारयन्। इतीति किं मेघः क्व संदेशार्थाः क्व संदिश्यंत इति संदेशा उच्यते अर्थाश्च संदेशस्वरूपा विधेया इत्यर्थः। किं विशिष्टो मेघ
धूमज्योतिः सलिलमरुतां। धूमश्च ज्योतिश्च सलिलं च मरुच्च ते तथा तेषां। सन्निपातः समवायः मेलापकः अमीषां अचेतनानां प्रत्येकमुपादानं मेघस्यैकं ताचे
तनप्रतिपादनार्थं क्व वर्तंते। किं विशिष्टाः संदेशार्थाः पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः प्रापयितुं शक्याः ये किल सामान्यो प्राणिभिरपि न किं तु सर्वेंद्रियपाटवयु
क्तैरेव प्रापयितुं शक्यंते। तान् संदेशार्थान् अयं मेघश्चेतनाविकलः कथं नेष्यतीति पर्यालोचयन्। द्वितीयस्मात्कारणात् कामार्त्ता हि प्रकृतिरूपाश्चेतनाचेतनेषु प्रकृ
तिरूपणास्तवंति। प्रत्यक्तत्वास्त्रावेन रूपणामनुमानात्रिविध परापदार्थः अयमति पाप। अमी कार्यक्रमो हमोयं विवार्यैव यथा चेतने स्तथा चेतनेषु पि

[illegible]

प्रवर्त्तंते स्वीकारपरा भवंतीति भावः यद्वा रुक्परोलरूतया दरिद्रः ततः प्रकृतौ स्वभावविषये कृपणा चेतनाचेतनस्वभावपरिज्ञानविकला इत्यर्थः
अर्थांतरन्यासमलंकारः ॥५ जातमिति ॥ अहो जलद त्वां सर्वतं पुष्करावर्त्तकानां मेघविशेषाणां वंशे अन्वये जातं उत्पन्नं अहं इति शेषः अवैमि जा
नामि ॥ जलं ददातीति जलदः तस्य संबोधनं विधीयते ॥ पुष्करं पानीयमावर्त्तयंतीति यथाकामं पृथिव्यां भ्रमयंतीति जगत्येति करणात्वमेतेषां उत्पत्ते
किं विशिष्टे वंशे भुवनविदिते भुवने त्रिभुवने विदिते विख्याते भुवनविदिते तस्मिन् ॥ किं विशिष्टं त्वां सर्वतं ॥ मघोनः शक्रस्य इंद्रस्य प्रकृतिपु
रुषं प्रधानपुरुषं अमात्यपुरुषं ॥ अत एव इंद्रो वै वर्षतीति वेदवाक्यं प्रवर्त्तते ॥ पुनः किंभूतं त्वां सर्वतं ॥ कामरूपं कामं रूपं धारयतीति तथोक्तं ॥ मनो इच्छे
दं अत एव त्वमेव मेघ इति सत्तामिम विवक्षमाणमनुयुगं स्यात् ॥ विश्वोपकारिणां मेघानां कुले प्रसूते तेन कारणेन त्वयि अर्थित्वं याचकत्वं अहं गत
कथंभूतोऽहं ॥ दूरबंधुः दूरे बंधुर्भार्या यस्य स दूरबंधुः विप्रकृष्टभार्यः शब्दावादत्र बंधुशब्देन कलत्रमेव गृह्यते ॥ कस्मात् विधिवशात् दैवपारतं
त्र्यात् ॥ अथवा बंधुर्बंधुजनः यदि कश्चित् स्वजनोऽपि समीपवर्ती भवति ॥ तदा तमेव योजयामि ॥ परं दैवादेक एवाहमत्र तेन त्वां याचयामीत्यर्थः ॥ न चेत
दयुक्तं ॥ यत अधिगुणे गुणाधिके पुंसि याच्ञा प्रार्थना मोघापि निष्फलापि वरं श्रेष्ठा प्रवर्त्तते ॥ अधमे नीचे तु लब्धकामापि पूर्णाभिलाषापि न व
रं मेघाः ॥ विशेषमोघापि वरं लब्धकामापि न वरमिति कोऽर्थः यद्यधिकगुणाय प्रार्थितो न ददाति ॥ तदा स एव वचनीयता ॥ न याचितुरधमात्तु लब्धकामो
ऽपि याचको निंद्यत एवार्थांतरन्यासोऽलंकारः ॥६ संतप्तानां त्वमसि शरणमित्यादि ॥ यत्तदोर्नित्यसंबंध इति यत् यस्मात्कारणात् संतप्तानां
पुरुषाणां त्वं शरणमसि ॥ कुत्र वनं व्याप्य स्वक मन्येषामपि ॥ पर्वतवृक्षादीनां दवदहनदह्यमानानां त्वमेव निर्वापयिता ॥ अहमपि वि
रहसंतप्तोऽस्मि ॥ तत्तस्मात्कारणात् हे पयोद हे मेघ मम प्रियायाः संदेशं हर नय प्रापय ॥ स्वयमगमने कारणमाह ॥ किं विशिष्टस्य मे मम
धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ॥ धनपतेः धनदस्य यो सौ क्रोधः तेन धनपतिक्रोधेन विश्लेषितो वियोजितः धनपतिक्रोधविश्लेषितस्तस्य ॥ हे
मेघ ते त्वया यक्षेश्वराणां अलका नाम वसतिः गंतव्या यातव्या ॥ किं विशिष्टा अलका नाम ॥ बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चंद्रिकाधौतहर्म्या ॥ अ
नेन नितरं निवासी सकलजन वसस्तोदरस्मिन्निक्षतितदीयहरशिरश्चंद्रिकया धौतानि नितमां विनीस्वपि निरस्त मोमलादि हर्म्याणि यस्याः सा

मेघरूपं

×गमनीय संवादया आउ. रविः वहिरालिंगनादिना। आवंदनार्थः ×६ ×सामवरणे ×७ ×स्वस्थ देव वर्द्धमान वलोत्सवनात् ×२

×... वनस्व स्नेहव्यक्तिर्भवति जायते। किं रूपा मंत्रो न वेलापकं पलायमान्। संवतः किं कुर्वंतः उत्तं तत्प्रवाल निश्वासं मुंचत उष्णमनः किंभूतं चिरविरहजं। चिरकालवियोगजातं उत्तरं। मित्रदर्शनपरस्परसंस्कार्यस्य

तथा अनेन चातिइज्ञानकथनं रश्वानदीश्वरदर्शनेनलासप्रलासनं च व्यज्यते। अत्र हेतुरलंकारः॥ ७ ग्रामारूढं पवनपदवीमित्यादि॥ हे वारिद

त्वां संवतं पवनपदवीं गगनमारूढं पथिकवनिताः प्रेक्षिष्यंते। आलोकयिष्यंते॥ ताः किं कुर्वंत्यः आस्थ संतः स्वस्थाः संवत्यः कस्मात् प्रत्ययात् निश्चयात् स्व

वत्पं मेघागमे प्रियः प्रत्यागवति। उक्तं नेकार्थे प्रत्ययो विस्वाससपथ ज्ञाननिश्चयाद्दिषुयतः कस्मात् तिधारोऽपि त्वयि सन्नद्धे त्वयुणित सुरधनुस्तडित्व

तागर्जितादि सा मश्रीके विरहविधुरां वियोगाकुलां प्रेयसीं उपेक्षेत। विरहयेताय दि मादृशोऽन्यो ऽपि पराधीनो न भवेत्। स्वाधीना हि कांताः तिः सद्वरमम

णात्प्रावृषमतिवाहयंति। मत्सदृशा दयं आश्रिता एव मात्ोपधारिकाः। अत्र व्यतिरेको ऽलंकारः॥ ८ आपृच्छस्व प्रियसखममुमित्यादि॥ इदानीं प्रायेणोपतेदेशातामह

॥ हे मेघ अमुं शैलं पर्वतं चित्रकूटं आपृच्छस्व मुकलापय। किं विशिष्टं अमुं पर्वतं। प्रियसखं प्रिय स्यासौ सखा च सतथा तं। इष्टमित्रं पुनः कथंभूतं तुं

गं उच्चैस्तरं पुनः किं विशिष्टं शैलां मेखलासु नितंबप्रदेशेषु रघुपतिपदे रामपादैः अंतिविंवितैरं कितं विह्नितं। अनेकार्थः पदस्थानेवाक्ये पादे पदे वि

ह्नेत्यादि। किंभूतैः रघुपतिपदैः पुंसां पुरुषाणां वंद्यैः नमस्कारार्हैः इतिपावनोक्तिः। यस्मात् काले काले सर्वस्मिन् समागमसमये त्वया सह संयोगमेत्य

चिरविरहजं बाष्पमुष्णं त्यजतः स्नेहव्यक्तिर्भवति स्निह्यतद्भावः पर्वतादिजलदद्वयस्य स्निग्धस्तवं ति। एतदेव सखित्वं यच्चिरेणसुहृदि दृ

ष्ट्वा बाष्पस्वेदो जायते। अथवा अन्योपि यः किल चिरविरहदुःखितो भवति। तत्संयोगे सति उष्णं बाष्पं अश्रु मुंचति। संयोगमेत्येति बाष्पमोक्षापे

क्षं पौर्वकाल्यं स्नेहक्रियाप्रेक्षया नवद्रमेकाकी व्रजन्न विषीदतीति श्रुतनिमित्तकथनेनोत्साहयन्नाह॥ ९ मंदं मंदं नुदति पवनः॥ हे घन यथा पवनो

नुकूलः त्वां संवतं मंदं नुदति प्रेरयति। दृष्टानुगामी प्रेरकूलो गतिश्चानुकूलोऽत्रैव यतश्च समुच्चयेन केवलं वायुर्नुदति। वक्ष्यतः वातकोऽपि

दकः मधुरं अदीप्तस्वरं यथा स्यात्तथा नदति शब्दायते। किं विशिष्टः चातकः वामः वामस्तारा श्रितः पुनः किंभूत चातकः स्तोयगृध्नुः तोयाभि

लाषुकः एवंविधः पवनः पक्षी च गमने शुभः इति शकुनविज्ञया। नूनं निश्चितं संवतं त्वां खे आकाशे बलाकाः विसकंठिकाः सेविष्यंते। किं विशि

ष्टाः बलाकाः आबद्धमालारचितपंक्तयः अथवा आबद्धमालारचितपंक्तयः कुसुममौक्तिकादिदामसादृश्येन पतिमत्तिसरंत्यपरापि प्रवृत्तापदर्शिन्य

स्तुकण्ठेना कथंभूतं संवतं। नयनसुभगं दर्शनीयं कस्मात् गर्भाधानक्षणपरिचयात्। गर्भस्य आधानं स्थापनं तदेव क्षणः उत्सवः तेन परिचयः तस्मा

मेघदूतटी०

ताइति गर्भाधानोत्सवो नवदागमे तासां भवतीति। चिरपरिचयात् गर्भाधानं च महोत्सवानां महामुत्सवः यत्समागमे महोत्सवो भवति को
नाम तस्य सेवां न कुर्यादिति। अत्रानुमानमलंकारः॥१०॥ तां चावश्यमिति। च शब्दः समुच्चये। न केवलं मार्गे बलाकास्त्वां सेविष्यन्ते। तथापि तद्
स्तावादेव शकुनसद्भावात् अविहतगतिः अभग्नप्रकोया इति स्खलितगमनस्त्वं भ्रातृजायां अवश्यं निश्चितं द्रक्ष्यसि। अवलोकयिष्यसि
भ्रातृजायेति च मदीयो बंधुरिति प्रकारांतरेण ज्ञापनाय वचनं। कथंभूतां तां। साध्वीं एकपत्नीं एकस्यायं भर्तुः किं विशिष्टां दिवसगणनातत्प
रां एतावंति दिनानि व्यतीतानि इयंति अवशिष्यंते चेति तत्परा। अव्यापन्नां जीवंतीं। एतेषां द्वयानामपि विशेषणानां कार्यकारणभावः यत एव पत्नी ततो दिव
सान् गणयति एवं चेन्नास्ति अत्र स्थं जीवंतीति अमुमेवार्थं द्रढयति। हि यस्मात् आशाबंधः वांछितसाध्यप्राप्तिसंभावना बध्यते अनेनेति संबं
धः आशाबंधः कर्ता अंगनानां हृदयं कुसुमसदृशं कुसुमसुकुमारं प्रणयि स्नेहवत् विप्रयोगे सति सद्यःपाति तत्कालमेव पतनस्वभावं प्रायः [illegible]
कल्पेन रुणद्धि विरहदुःखितं मरणाध्यवसायात् निवारयतीत्यर्थः अयमद्यपि पतत् रज्जादिबंधनैर्धार्यते इत्युक्तिलेशः केचित् सद्यःपातिप्रण
यीति विश्वंतितत्रसंगतं अत्रानुमानमलंकारः॥११॥ कर्तुं यच्चेति। हे मेघ एकाकिनः किल मार्गे गमनमसांप्रतमिति सहायसंपत्तिं दर्शयन्नाह॥
भवतो नव राजहंसाः श्वसिताः पक्षिणः सूक्ष्म एव रराणावदनाः सहायाः संपत्स्यते। अग्रेसरा भविष्यंति। राजपदविशेषणेन अमीषां उत्तमत्वं सूचि
यादितं उत्तमेन सह संग एव श्रेयान्। कथंभूताः पक्षिणः सहायकत्वेन उपपन्नाः। व्योमगमनगतिस्तेषां गगनगामिनो अत एव सहायसंयुक्ता हंसाः ते
कस्मात् सहायिकत्वेनोपपन्नाः सत्यं। त्वं च जलधरस्ते च जलरसविनः इति समानशीलव्यसनिनां सख्यं व्याख्यातं न तु मिः पाथेयान्नं पथिहिता।
त्वं दुर्निवारं एतन्निराशार्थं कथयति। बिसकिसलयच्छेद इत्यादि। बिसानां मृणालानां किसलयानि अग्राणि तेषां छेदाः खंडानि तान्येव पाथे
यं पथि हितं संबलं येषामिति। परिचयमात्रेण अमी मया सह कथं आगमिष्यंतीत्युक्तं॥ आकैलाशमिति। कैलाशं यावत् कथंभूता हं
साः मानसोत्काः प्रावृषि विरला मानससरोऽनुसरंतीति प्रसिद्धिः अमी तत्र उत्कलिकायामपि किं कारणमित्याह॥ तव तव विधं गर्जितं श्रुत्वा।
कीदृशं गर्जितं। यत्र महीं [illegible] सफलां उच्छिलींध्रातपत्रां कर्तुं प्रभवति। उच्छिलीन्ध्राणि भूमिस्फोटानि तान्येव आतपत्राणि

यस्याः। एतेन मेघस्य श्लाघा॥ यस्य आज्ञामात्रमपि वसुंधरायां एवं विधां संपदमादधाति। तस्याज्ञां पारे किं न विधास्यतीति। चकारः क्रियासमुच्चये। न केवलं
मरालान् नुकंवयति। भद्री एवं विधां च विभ्रद्रे॥ ११ मार्गं तावदित्यादि॥ हे जलद तावत्तावत् ग्राहक मत्सन्देशं मे मम कथयतः गदतः सतः मार्गं पंथानं
शृणु आकर्णय। येन पथा त्वं गमिष्यसि। तं मार्गं शृणु। किं विशिष्टं मार्गं तत्प्रयाणानुरूपं तव गमनयोग्यं। हे जलद तदनु पश्चात् मार्गश्रवणादनु
पश्चात् मे मम संदेशं श्रोष्यसि निशामयिष्यसि। किं विशिष्टं संदेशं श्रोत्रपेयं आदरश्रवणीयां श्रवणसुखदमित्यर्थः। हे जलद त्वं खिन्नः सन् यत्र
यस्मिन् मार्गे खिन्नः खिन्नः सन् खेदितः खेदितः सन् गंता आसियाता असि। किं कृत्वा शिखरिषु पर्वतेषु पदं स्थानं धाप्य। अन्योपि पथिकः खिन्नः सन् सिष्य
रिषु पर्वते ... पदं स्थानं निवेश्य पातह त्वद्वं। पुनः किं कृत्वा। क्षीण क्षीणः सन् पुनः स्रोतसां निर्झराणां नदीनां पयो जलं उपभुज्य पीत्वा। किं विशि
ष्टं पयः परिलघु निर्मलत्वात् लाघवोपेतं। अन्योपि क्षीणः श्रोतो जलं पिबति। स्रोतांसि स्रोत्रस्य प्रवाहा नदी न पुनः नदी पर्यायः॥ १३ अद्रेः शृंगमित्या
दि॥ इतः अस्मात् स्थानात् रामगिरिलक्षणप्रदेशात् उदङ्मुखः खं आकाशं प्रतिगच्छ। किं विशिष्टः सन् त्वं उदङ्मुखः उत्तराभिमुखः उत्तरमुखं यस्य स उ
दङ्मुखः उत्तरा दिगस्ति मुखे वा। कस्मात् सरसनिचुलात् सरसवेतसवृक्षसंकुलात्। किं कुर्वन्। पथि मार्गे स्थूलहस्तावलेपान् पीवरकरि
यहणान् परिहरन् त्यजन्। केषां दिङ्नागानां दिग्गजानां। पुनः किं विशिष्टस्त्वं। मुग्धसिद्धांगनाभिः मुग्धा भूता सिद्धांगना मुग्धसिद्धां
गनास्ताभिः तथाकृतानि चकितचकितं यथा स्यादेवं तथा हृष्टो माद्रेः इष्टोत्कर्षः किंस्वित् ताभिः सिद्धांगनाभिः किंस्वित् ऊर्ध्वं नीताभिः किंच
अस्य दिति विकल्पे पवनः सततगतिर्मातरिश्वा अद्रेः पर्वतस्य शृंगं सानु किं हरति नयति। अतो हेतोः ऊर्ध्वं नीताभिः॥ १४ रत्नच्छायेत्यादि॥
... ... मुखमस्ति नव ... सान्तापशमनं तोदं पलोनयत्रादि॥ हे जलधर आखंडलस्य इंद्रस्य एतत् धनुः पुरस्तात् अग्रतः खधनु
खंडं ... उदञ्चते। कस्मात् वल्मीकाग्रात्। पिपीलिका विकारो विकृतो मृत् संचयविशेषो वल्मीकः तस्य अग्रं वल्मीकाग्रं तस्मात् वल्मीका
ग्रात्। उत अथवा। वल्मीकः सजललोघनः तस्मात् उदच्चते। तत् धनुः कमिव प्रत्यहं रत्नच्छायाव्यतिकरः ... रत्नानां मणीनां छाया कांत

यः तासां व्यतिकरः मिश्रीभावः सद्भावः येन धनुषा तेन तव वपुः शरीरं श्यामं हरिद्वर्णं अतितरां अतिशयेन कांतिं द्युतिं आपत्स्यते ल
प्स्यते। केनेव बर्हेणेव। यथा मयूरस्य पिच्छेन विष्णोर्नारायणस्य द्युतिः उत्पद्यते। किं विशिष्टस्य विष्णोः गोपवेषस्य वल्लववेषस्य गोपा
लाः किल कलितचेतसा किंकिपिच्छपरिच्छदं विलुंच्य आद्रियंते। किंभूतेन बर्हेण। स्फुरितरुचिना। स्फुरिता देदीप्यमाना रुक् कांतिर्यस्य स तथा
विधः तेन। स्त्रैतेन प्रोल्लसितकांतिना। न केवलं पथि प्रस्थितस्य तव शोभालाभ एव विषयोपसर्गोपि। लिखिष्यते तद् दर्शयितुमाह।। १५।। त्वय्या
यत्तमित्यादि।। हे मेघ लघुगतिः सत्वरगतिः सन् त्वं भूयः पुनरपि पश्चात् उत्तरेण उत्तराभिमुखेन व्रज गच्छ। किं कृत्वा मनाक् किंचित् मालं ग्रामा
तराटवीं आरुह्य। तस्योपरि स्थित्वा। किं विशिष्टं मालं। सद्यः सीरोत्कषणसुरभि। सद्यः तत्क्षणं सीरोत्कषणं लांगलमुखोत्खननं तेन सुरभीणि सुगं
धीनि यत्र तत्तथाविधं। किं विशिष्टः त्वं जनपदवधूलोचनैः ग्रामतरुणीलोचनैः पीयमानः सादरमालोक्यमानः अत्यादरावलोकनेन पान
मुच्यते। किं विशिष्टैर्लोचनैः भ्रूविकारानभिज्ञैः भ्रूविलासमुग्धैः [illegible] पुनः किंभूतैर्लोचनैः इति हेतोः प्रीतिस्निग्धैः प्रीत्यास्नेहेन स्निग्धानि प्री
तिस्निग्धानि तैः प्रीतिस्निग्धैः।। अस्माकं [illegible] मिति। प्रीतिदाड्यैः इतीति किं कृषिफलं कर्षणस्य फलं त्वयि आयत्तं। भवति त्वदधीनं भव
ति धान्यनिष्पत्तिरिति भावः।। १६।। त्वामासारेत्यादि।। पथि विश्रामस्थानकथनेन अमुं श्लोकं कथयन्नाह।। हे मेघ सानुमान् आम्रकूटः पर्वतो ना
म त्वां नवं साधु शोभनं यथा स्यात् तथा मूर्ध्ना मस्तकेन शिरसा वक्ष्यति धारयिष्यति। मूर्ध्ना पदेन आदरप्रतिपादनं। किं विशिष्टं त्वां। आसार
प्रशमितवनोपप्लवं। आसारेण वेगवद्वर्षणेन प्रशमितो उपनीतो वनानां तदाश्रितकाननानां उपप्लवो दावपावकः प्रशमो येन स तं। एतेनास्य
उपकारकारणं भणितं पुनः किंभूतं त्वां। अध्वश्रमपरिगतं। मार्गखेदव्याप्तं। अमुमेवार्थं स्पष्टेनार्थेन स्पष्टयति। कविः क्षुद्रोपि लघुरपि मित्रे
सुहृदि आश्रयसमागते सति संश्रयाय निवासाय विमुखः पराङ्मुखो न भवति। न जायते। कया प्रथमसुकृतापेक्षया। प्रथमसुकृतस्य पूर्वोप
कारस्य अपेक्षा तया प्रथमसुकृतापेक्षया। सर्वसुकृतासेवनादि वर्तितया तेन प्रकारेण उच्चैः उन्नतो यः स किं विमुखो न

मालेम

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः। न क्षुद्रोपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः १७

॥१७॥ अथ त्वां तं आदेशं जलद आम्रकूटः सानुमान् उच्चैः शिरसा मस्तकेन वक्ष्यति धारयिष्यति किं भूतं त्वां अध्वश्रांतं मार्गखिन्नं पुनः कथंभूतं त्वां तस्य सुखमागतं। क संलग्नः आम्रकूटः स्नाघ
मानः श्लाघमानः हे मेघ अपि तस्य आम्रकूटस्य नैदाघमग्निं ग्रीष्मकालीनं दावानलं आसारेण वेगवद्वृष्ट्या शमितः एवं मन्ये सुक्रोयमर्थः किं यस्मात् कारणात् उत्तमानां संपदः आपन्नानि श्रमतफ
लानि भवंति अथवा पावांतरं सज्जावाङः फलति निविरेणोपकारो मनःसु इति वा सङ्गतः कारणात् महत्सु उपकारः चिरेण न फलति तत्काल मेव फलति किं भूतः उपकारः सज्जावाङः ॥पाठांतरं॥१८॥

वतिन्नसवती त्वयि संकिं अनु विनमावरिष्यति नेत्यर्थः ॥१८॥ छन्नोपांतः इत्यादि ॥ जवद्भश्चयदानैरन्नतोयपक्वोपांतः सावयवाद्ध ॥ हे मेघ अच
लः आम्रकूटः नूनं निश्चितं अमरमिथुनप्रेक्षणीयां देवदेवीयुगलानां दर्शनयोग्यं अवस्थां यास्यति प्राप्स्यति। किं विशिष्टः अचलः छन्नोपांतः
आदितपर्यंतः कसति। त्वयि सवति शिखरं तुंगं आरूढे सति। किं कानकाम्रैः वनमध्याम्रवृक्षैः कः चंचलतेकाननकाम्रैः परिणतफलद्योतिभिः।
पाकपिंगरवफलैः शोभायमानैः किं विशिष्टे त्वयि। स्निग्धवेणीसवर्णे कांतिमत्कबरीसमाने अपि आम्रकूटः कस्य। भुवः स्तन इव पयोधर इ
वा। किं विशिष्टः किं नता स्तनः मध्ये श्यामः कृष्णः चूचुकप्रदेशो यस्य सः पुनः किं भूतः शेषविस्तारपांडुः शेषविस्तारेण पांडुरः पांडुरवर्णः मध्यादवशिष्ट
परिणाहस्तागगौरः ॥१९॥ स्थित्वेत्यादि ॥ घ भगवन् वस्तुदर्शनमस्योपदिशन्नाह ॥ तस्मिन् गिरेरनंतरं पंथानं अतिक्रांतः सन् हे मेघ रेवां नर्मदां नाम
नदीं द्रक्ष्यसि अवलोकयिष्यसि। किं भूतः तस्मिन् आम्रकूटे वर्तस्थित्वा उषित्वा। किं विशिष्टे तस्मिन्। वनचरवधूभुक्तकुंजे। किरातांगनासेवि
तलतापिहितघनप्रदेशेषु क्षणमात्रं स्थित्वा। किं विशिष्टः त्वं तोयोत्सर्गद्रुतउदकत्यागात् द्रुततरगतिः त्वरिततरगमनः। किं विशिष्टे
तस्मिन् उपलविषमे नीचोच्चपाषाणविषमे। पुनः किं भूतं तस्मिन्। विंध्यपादे विंध्याद्रिपर्यंतनगे। किं भूतां रेवां। विशीर्णां खंडशोगतां। उत्प्रेक्षते गजस्य
अंगे रचितां भक्तिच्छेदैरिव। विच्छित्तिपत्रैस्तंगैरिव। एतेन विंध्यपादावस्थानेन सिंधुरत्वाधारोप। तद्दंतोभासित्व ति
पत्रावल्ली ग्राह्य स्य प्रकाशनेन रेवायाः रामणीयकं अवलोक्यमानं यो कं ॥२०॥ तस्यास्तिक्तैरित्यादि ॥ हे घन हे मेघ तस्याः रेवायाः नद्याः तोयं जलं ग
दीत्वा आदाय गच्छेः यायाः। किं विशिष्टं तत्तोयं तिक्तैः तिक्तरसैः वनगजमदैः काननकरिमदैः वासितं सुरभीकृतं। किं विशिष्टो घनः वांतवृष्टिः वांता
वृष्टिर्येन स वांतवृष्टिः कृततोयपरित्यागः ॥ वांतस्य च तिक्तकषायरसः उपमसस्यते ॥ किं विशिष्टं तोयं। जंबूकुंजप्रतिहतरयं। जंबूलताजाले स्ख
लिततोयवेगं। हे मेघ त्वां तवंतं अनिलो वायुः तुलयितुं कंपयितुं न शक्ष्यति न शक्नोति। किं भूतं त्वां अंतःसारं। अंतर्मध्ये सारं बलं यस्य स तं जा
तबलं संतं। विद्धितवदनादि सुहृदीनां रिक्तकोष्ठत्वेन निस्सारशरीरं मरुदस्तिरस्तवति। तदर्थांतरन्यासेन निरूपयति। हि स्फुटं निश्चितं रिक्तः शू
न्यवित्तवः सर्वोपि समस्तोपि लघुः नादरणीयो भवति। पूर्णता गौरवाय। पूर्णता गौरवाय गौरवार्थं सर्वं भवति ॥२०॥ मार्गोपदेशनार्थे

अन्योपितत्र
कमर: कर्दुर्व
कंपायत्ना
ति

मेघदूतटी०

माह॥ नीपं दृष्ट्वा हरितेत्यादि॥ हे घन सारंगास्त्वमरा: नीपदलगपस्त्वबान् सारं मधुरं गायंतीति सारंगा: भ्रमरा: ते तव मार्गं अधानं स्तव
यिष्यंति परस्परं कथयिष्यंति। किल अनेन पथा प्रस्थितो मेघ: परमस्मात्तिः मंदतागेपि नइष्ट: इति परस्परं कथयिष्यंति। किं कृत्वा नीपं कदं
बकुसुमं दृष्ट्वा अवलोक्य किंविशिष्टं नीपं केसरै: मकरंदाधारै: हरितकपिशं हरितं च तत्कपिशं च हरितकपिशं। नीलकपिशं। कर्म
धारय: समास: किंत्तते: केसरै: अर्द्धरूढै: अर्द्धसमुत्पन्नै: कंदलीं दर्शनप्रस्ताव प्रक्रमात् सारं सचरं गच्छंतीति सारंगा: हरिणा तव मार्गं पंथा
नं स्मूचयिष्यंति। किं कृत्वा वज्जन: चकार: क्रियासमुच्चयार्थ: अनुकच्छं कच्छं कच्छं अनुलक्षीकृत्य अनुकच्छं कंदली: कंदलश्रेणीरालो ×वनस्ति छिद्रे पात्र×५
क्य। कथंभूता कंदली। आविस्तृत प्रथम मुकुला। संजात नवीन कोरका: च पुन: दग्धारण्येषु: वीतगत्वात् घ्राणाप्तकरणात् सारं
सलिलं गच्छंतीति सारंगा करिण: ते तव मार्गं स्मूचयिष्यंति। किं कृत्वा उर्व्या: भुव: गंधं आघ्राय संघिवा। केषु दग्धारण्येषु। ग्रीष्मदा
वद्गुष्टकाननेषु॥ किंविशिष्टं गंधं अधिकसुरभिं। अतिशयसुगंधि। उर्व्या: पृथिव्या: गंध: स्वाभाविक एव जलकणासिक्ताया: पुन:
स्फुयात्स्तवतीति उक्तं। कचित्सूरय: इति कथयंति। कर्दमाकुलायां इला विलायां गजानां मदानक कष्ट: वरमानं कमण्वातयस्यागमे
यस्यास्ताते मदक कष्टं समुत्पद्यते। सद्यागमं कथं स्मूचयष्यति। अन्यगजा: निर्वारिता: उत सारंगा चपी द्रकाव मार्गं स्मूचयिष्यंति। किं
विशिष्टस्य ते जलवमुच: जललवान् जलकणान् मुंचतीति जललवमुक् तस्य जललवमुच: तोयजलवर्षिण: ते तु जलकणाकांक्षि
ण: अतस्ते मार्गं स्मूचयिष्यंति॥२१॥ अंभोबिंदुग्रहणरसादि॥ हे मेघ सिद्धा: देवविशेषा: प्रियसहचरी संभ्रमालिंगितानि मानयिष्यं
ति अनुसविष्यंति। अन्यमनस्कानां सिद्धानां वदीयो र्जित गर्जितमाकर्ण्य संजातसंभ्रमाणां वच्छ्रेतबनितानां चाटुशतदुर्लभान्यपि
स्वयंकंठग्रहाश्लेषसुत्तगानि गाढोपगूढानि अकस्मादयत्नसाध्यानि तविष्यंतीति तिसाव: किंदा वास्तनित समये गर्जितकाले त्वां स्तवंतं
मामाद्य धाप्या: किंत्तानि प्रियसहचरी संभ्रमलिंगितानि। सो कंगनिउ कंगसहितानि। सिद्धा: किं कुर्वंत: बलाका: बिसकंटिका
अरिगणानया अस्यां पंक्तौ स्थितं सबेतोगणाने वर्षरिसंख्याया निर्देशंत: अंगुल्यग्रेण दर्शयंत: किंलतां बलाका: श्रेणीभूता: अथ

सिद्धा

णयः श्रेणीयोत्तवंति श्रेणीलताः पुनः के सिद्धाः किं कुर्वंतः चातकान् सारंगान् वीक्षमाणाः अवलोकयंतः किंभूतान् चातकान् अंभोबिंदुग्र
हणरसतत्परान् अंभसां बिंदवः अंभोबिंदवस्तेषां ग्रहणं तत्र रसतत्परा येषां ते तथा तान् ॥ रम्या चोद्दसरामणीयक विलोकनेन कालविलंबं निषेधय
न्नाह ॥ उत्तररूपामीत्यादि ॥ हे सखे हे मित्र तत्वकालक्षेपं कालविलंबं उत्तररूपामि उत्साल्पेन उद्यामि ते किं कर्तुं मित्रः द्रुतमपि शीघ्रमपि मत्
प्रियाद्यमितः प्रतिद्रुतो प्रियासंगं तु मित्रः मम प्रियं मत्प्रियं तद्वाधं प्रयोजनं यत्र गमनं तत्तमहितं तद्रुतः असमत्प्रियसंदेशकथनार्थं वा ॥ कःकाल
क्षेपं तत्र विपत्तिपर्वते पर्वते ॥ तत्र तत्र ति ॥ किं विशिष्टे तत्र ति ॥ ककुभ सुरत्नो ॥ अर्जुनहृद्रुमसुगंधे किं विशिष्टस्त्वं ॥ शुक्लापांगैः मयूरैः कथमपि केन
प्रकारेण गच्छन्नपि गतः सनतासु ... आनः किंभूतैः शुक्लापांगैः सजलनयनैः चिरकालसुहृद्दर्शनेन बाष्पवारिपूरितनेत्रैः किं च वाकेकाः वाणी स्वा
गता सती ॥ अस्वागता स्वागता कुर्वाणस्वागती कृता केकां तं प्रति स्फुटदतिनवककुभ सुमसुरभिलरनिबद्धवसतेस्सादरोद्गीरिततारमयूररवाया
कर्षनमुदितचेतसः तव कियतारपि कालककालविलंब सत्ताम् स एव रत्तिसाचः तवान्वेगं गंतुंगमनाय आशुसाधुप्रयतस्व ॥ व्यवसायं कुर्यात्तिा ॥ २
२ पांडुच्छायोपवनेत्यादि ॥ हे जलद दशार्णाः देशाः हंसा मराला कतिपयदिनस्थायिसंपत्स्यते संत विस्पं ति ॥ कतिपयदिना निति पंतास्वं वशीला
हंसामरालायेषु तोयाद्यंतो ॥ रघ्वस्तनीरंध्रजलधरस्वरारावोरिणीतिः अतिलोकलन्पाविलय ... वनत्र दृसाव स्थानं पुत्पतो किंभूताद्दशा
र्णाः परिणतिफलश्यामजंबूवनांताः पक्वफलैः श्यामा कालका तत्य जंबूवनानां अंताः पर्यंताः येषु ते ॥ कसति त्वयि सवति समासन्ने सति
नः किंभूता दशार्णाः आकुलग्रामचैत्याः आकुला विसंखलाग्रामाणां चैत्या इद्धपादपा येषु ते ॥ पुनः कथंभूता दशार्णाः केतकैः के
तकीपुष्पैः पांडुच्छायोपवनवृतयः पांडुच्छाया अवदात कांतयः उपवनानां उद्यानानां वृतयः कंटकिवीरुद्रावृतयो येषु ते ॥ किंभूतैः के
तकैः स्फुविलित्रैः स्फुविलसमुद्भिन्नैः पुनः किंभूतैः केतकैः गृहबलिभुजांवटकानां नीडारंभैः आलयोपक्रमैः ॥ रघतेषां दिक्षु प्रथितेत्यादि ॥
हे मेघ तेषां दशार्णानां राजधानीं रूपनिवासनगरीं दिक्षु आशासु प्रथितः साधुं गत्वा समासाद्य अविकलं संपूर्णं फलं अतिशयं कामकथ्यम् कामितावस्य
लब्धा प्राप्स्यसे ॥ किं विशिष्टां राजधानीं प्रथितविदिशालक्षणां ॥ प्रथितं विख्यातं विदिशेति लक्षणं नामयस्याः सा प्रथितविदिशालक्षणा तां तथोक्तां ॥
हे मेघ वेत्रवत्याः नद्याः पयोजलं यस्मात्कारणात् पास्यसि ॥ किं विशिष्टं पयः स्वादु स्वादिष्टं ॥ पुनः कथंभूतं चलोर्मि चंचलवीचि ॥ पुनः कथंभूतं प

... अलंकारः ... भार्गुनदासेनोल्लास

४ यद्वाय ... इ ... नाय ... विदिशा ... अलंकार ... दन्नास ... शिखनेनालाप ... रत्य ... नाद ...

×अत्रोपमालंकारः॥ विलासवासोचितकहर्षिके तत्र विश्रामोद्देन नारिदसा लक्ष्मीति दर्शि
याह×३

यः तीरोपांतस्तनितसुभगं नीरोपांते तटनिकटप्रदेशे प्रसादत्याम्नि तं धनितं तेभिन सुस्तगंसुंदरंयतपयः तलतनपयः किमिव सत्रूतंगंसन्न
विलासंमुखमिव। आस्यमिव। त्वंसंयुक्तं मुखमिव। यतः अन्योपियः कश्चित्कामुकोगाउं धानं गच्छति सोपिमाणितन्कूरं जितसुंदरंयचासवतिएवं
वेत्रवत्याः वेत्रलताहतीहारवंद्धेणारक्षितायानायिकायाः स्वाउमधुरंमुखपीवाकामितायाः फलंलसंते॥२५ नीचैराख्यमित्यादि॥ हे मेघ नीचैर
ख्यं नीचैरिति ख्यासंज्ञायस्यासौ तं गिरिं शैलं अधिवसेः अध्यासयः। कस्मै तस्मि त्वद्धोमार्गे विश्रामहेतोः मार्गखेदापनयनाय। उत्स्य
तेकदंबैः नीपपादपैः रुवावसं पर्कात्सवत संगमात्पुलकितमिव। जातरोमांचमिव। सुहृदालिंगनन प्रणयिन पुलककं
लिकाकलितवपुषः संपद्यंते। किंविशिष्टैः कदंबैः प्रौढपुष्पैः विकसितकुसुमैः यः गिरिः नागराणां नागरिकलोकानां च
उराणांवायौवनानितारुण्यानि शिलावेश्मभिः उपलगृहैर्दीर्रीतिः रुवाप्रथयति। प्रकाशयति। किंतानि यौवनानि। उद्दामा
नि उदाराणि। किंविशिष्टैः शिलावेश्मभिः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिः पण्यस्त्रीणां पण्यांगनानां रतिसुरतकेलिषु
यः परिमलतद्वसुरूपलिप्तचंदनादिविमर्दनामोदस्तंउद्गिरंतीति उद्वमंतीति एवंशीलानि तैः एवंभूतैः॥२६ विश्रांतः इत्यादि॥ हे मेघ वि
श्रांतः सन्॥ कामलालत्तानुविहं अध्वानमुपदेष्टुं आह॥ हे मेघः त्वं विश्रांतः सन् कृताध्वखेदापनोदः सन् वनद्युगनदीयायाः तं किं कुर्वन् उद्या
नानां आरामाणां यूथिकाजालकानि मल्लिकासमूहानि सिंचन् उद्गिरन्। कैः नवजलकणैः प्रथमजलकणाविंदुभिः किंविशिष्टं पुष्पकला
वीमुखानां पुष्पाणि लुनातीति पुष्पलाविन्यस्तेषांकर्मणि छायादानात्आतपवृत्तिरक्षणात्। रूणपरिचितः रूणेतस्मिन् समये रूपाणां वा
परिचितः प्रणयीतवन्। किंरूतानां पुष्पलावीमुखानां। कांतकपोलतलानां। म्लानश्रवणेंदीवराणां। कयागंडस्वेदापनयनरुजा। पुष्पाव
चयप्रयासजनितकपोलश्रमजलप्रोक्षनपदयातथाकर्णोत्सवचलस्त्रोवनानां वलरुवाम्लानिनानीतानि अथः रूतानिकर्षापिला
निप्रतीयंते॥२७ वक्रः पंथेत्यादि॥ हे मेघ सवतस्त्व यद्यपि उत्तराशांउदीचीदिशंप्रस्थितस्यगच्छतः वक्रः कुटिलः पंथा मार्गः
स्यात्। तथापि एवं सत्यपि उज्जयिन्याः अवंत्याः सौधोत्संगप्रणयविमुखोमास्मभूः॥ सौधानां सुधाधवलितप्रासादानां उत्संगेक्रोडे तस्य
प्रणयेन स्नेहेन परिचयस्तस्मात्। विमुखोमाभूः। तत्रतस्यां नगर्यां विद्युद्दिवैतपौरांगनानां नगरनारीणांलोचनैर्नेत्रैः न रमसि न क्रीडसि

×अत्रानुमानालंकारः×२

×अत्रोल्लेखालंकारः×२

उत्ता निरूपनज उत्कर्णिकासि काणि स्फुटंति

६

तदा अस्मिच्चंवं क्ति:कथंभूतैर्लीचनै:लोलापांगै:वटुलश्रांतै:पुनःकथंभूतैर्लोचनैः विद्युद्दामस्फुरितचकितैः विद्युद्दाम्नेनस्फुरि
तेनचकिता निरस्तानितैःतथाभूतैः शफाकलायस्त्वित्रिपुराणाख्यषितत्रस्तैः।२५। वीचिक्षोभेत्यादि।।मार्गेप्रदेशद्वारेणपाथोदस्वनिस्ता
वेन अभिधीयमाननदी।हृदयविरहवस्तकथनेनतन्नाधतांस्निरूपयत्राह।।दमेघंनिर्विंध्यायाःनिर्विंध्यातिधानायाःनद्याःपवि
मार्पेस्त्वप्रवलतां।किंस्वारसाभ्यंतरंअंसोगलैसंनिपत्यच विरूप।निर्विंध्यायाःकिंकुर्वत्या।स्खलितसुभगयथास्यादेवंस्खलितेनअ
लादिप्रतिवंधेनसुभगंसुंदरंकामिन्यास्वकमनीयकामुकविलोकनानुगमनविलासालयंसवतियथातथासंसर्वंता:दर्शयंतासा:पुनःकिं
विशिष्टायाःनिर्विंध्यायाःवीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकांचीगुणायाःवीचिक्षोभेन कल्लोलचलनेनस्तनितविहगश्रेणिर्यासि
तत्राकुलपंक्तिःसैवकांचीगुणोमेखलादामयस्याःसातथोक्ता।।श्रीपदेपक्षिश्रेणिवलयउपमानेनविग्रहः पुनःकथंभूतायाःदर्शितावर्ते
नाभेःदर्शितःप्रकाशितःआवर्तो अंतसंस्तम सएवनाभिर्ययासातस्याःतथाभूतायाःदिस्फुटंनिश्चितंस्त्रीणांयोषितांप्रियेषुवल्ल
तेषुविभ्रमोविलासःआद्यंप्रथमंप्रणयवचनंप्रीतिसंतोषणंभवति।।२६। वेणीभूतेत्यादि।।दसुभगसिंधुर्नामनदीयेनविधिना
येनप्रकारेणकार्श्यंकृशिमानंप्रजातांपरिक्रतिपरिहरति।सविधिर्मोपरःत्वयास्त्वस्तावउपपाद्यउत्पादनीयः।सिंधुर्नदीकिंकुर्वंतीतेतवसौभाग्यं
सुभगत्वंनिजविरहावस्थयावियोगदशयाप्रकटयंतीव्यंजयंती।।किंविशिष्टस्यते।तांनिर्विंध्यांनाम नदीं अतीतस्यअतिक्रांतस्य।किंविशिष्टा
सिंधुःवेणीभूतप्रतनुसलिलावेणिदंडीभूतस्वल्पजला।पुनःकथंभूताःसिंधुःपांडुछाया।धवलकांतिः।कैः जीर्णपत्रैःशुष्कपत्रैःकथंभू
तैःशुष्कपत्रैःतटरूढतरुभ्रंशिभिःकूलजातवृक्षेःसंपतितैः।।२७।प्राप्यावंतीनुदयनेत्यादि।।दमेघपूर्वोद्दिष्टांप्रथमंगदितांविशालांउज्ज
यनीपुरींनगरीअनुसरगच्छ।किंविशिष्टां विशालां।श्री विशालां।श्रियालक्ष्म्याविशालाश्रीविशालातांतथाभूतांविशालेत्येवंनाम।।य
द्वाविशिष्टाःप्राकारास्तवनविशेषावायस्याःसातांतथाभूतांविशालां।किंकृत्वा।अवंतीन्मालवाभिधानजनपदानप्राप्य आसा
द्य।किंविशिष्टानअवंतीन्।उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्।उदयनस्यवत्सराजस्यकथावार्तांतत्रकोविदाःपंडिताःग्रामाणांवृद्धाःप्रव

मेघदूतटी०

यस्तेष्वेव तेतान्। कस्मिन्सति। सुचरितफले श्रेयःकर्मणः फले स्वर्गोपभोगलक्षणे। स्वल्पीभूते उपभोगान्। अपचितपरिमाणे सति॥
उच्चैर्दत्तैदिवः स्वर्गस्य एकं अद्वितीयं खंडं अंशं दत्तमिव। इवात्रानीतमिव। कांतिमत श्रीमत। कैः आत्मैः सुकृतैः। किंभूतैः सुकृ
तैः शेषैः अवशिष्टैः केषां गां भुवं स्वर्गिणां देवानां गतानां भाग्यानां॥ ३२ दीर्घीकुर्वन्नित्यादि। हे मेघ यत्र पुर्यां सिप्रावातः सिप्रान
दीपवनः स्त्रीणां नारीणां सुरतिग्लानिं संभोगश्रांतिं हरति। स्फुटयति। किंभूतः सिप्रावातः अंगानुकूलः स्पर्शसुखदः किं लक्ष
विस्त्रिविध त्रिविधो वर्ण्यते। सीतो मंदः सुरभिश्च। सुखस्पर्श गुणेन मधदः कथितः सुरतक्रमहर गुणेन शीतत्वं प्रकाशितं। पुन
किंभूतो वायुः स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः स्फुटितानि विकसितानि कमलानि कोकनदानि तेषामामोदः परिमलः तस्यामै
त्री संपर्कः तया कषायः वासितः सुगंधिः अनेन सुरभित्वं प्रोक्तं। सिप्रावातक इव। प्रियतम इव दयित इव। यथा दयितः स्पर्शसु
खदो भवति। किं विशिष्टो प्रियतमः प्रार्थनाचाटुकारः सुरतयाञ्चार्थे चाटूनि करोति। तिथा प्रार्थनाचाटुकारः सिप्रावातः किं कुर्व
न्। प्रत्यूषेषु प्रातःसंध्यासु सारसानां पक्षिणां कूजितं विरुतं पटु स्पष्टं मदकलं मदेन मनोज्ञं दीर्घीकुर्वन् प्रसारयन्। प्रियत
मेन साम्यं॥ ३३ हारांस्तारानित्यादि। हे मेघ सलिलनिधयः समुद्रास्तोयमात्रावशेषाः सलिलमात्रमेव अवशेषं येषु ते तथा
विधाः संलक्ष्यंते ज्ञायंते। किं कृत्वा। यस्यां नगर्यां विपणिरचितान् पण्यवीथीस्थापितान् दृष्ट्वा अवलोक्य। विशेषणद्वारेणाह। किं
भूतान् विपणिरचितान्। हारान् हारमुक्तान्। किंभूतान् हारान् तारान् निर्मलान्। पुनः किंभूतान् स्थारलगुलिकान्। स्थूल
मुक्ताफलान्। पुनः किंभूतान् कोटिशः अनेकशः शंखशुक्तीः शंखाश्च शुक्तीश्च शंखशुक्तीः। पुनः किंभूतान् शष्पश्यामान्
वर्त्तितृणवत् हरितवर्णान्। पुनः किंभूतान् मरकतमणीन्। गारुडमरकतरत्नविशेषान् (की)दृशान् मणीन् उन्मयूख
प्ररोहान्। उद्भूतकांतिपल्लवान्। अतो हेतोस्तोयमात्रावशेषाः सलिलनिधयो ज्ञायंते॥ ३३ प्रद्योतस्येत्यादि। हे मेघ यत्र
स्यां नगर्यां अभिज्ञो विदग्धो उदयनोलोकः आगतान् परदेशादागतान् बंधून् स्वजनान् इति अनेन प्रकारेण रमयति विनोदयति

हे मेघ अत्र अवरिवसराजः उदयनः प्रद्योतस्य चंडप्रद्योतनाम्नो राज्ञः प्रियदुहितरं प्रियां वासवदत्तां
उरूहे ततवान्। अत्रैव तस्यैव राज्ञः प्रद्योतस्य नरपस्य तः हे मंसोवर्ण तालद्रुमवनं अभूत् व्यचव। अत्र स्थाने अनलगिरिद्विपः स्तंभं उ
त्पाट्य उन्मूल्य दर्पात् किल इति सत्य उद्भ्रांतः मदविकलो बभ्राम। इथ ज्ञाला कीलैरित्यादि। हे मेघ अस्याः नगर्याः हर्म्येषु प्रदेशेषु
दं श्रमनीत्वा अतिवाह्य ब्रज। किंविशिष्टेषु हर्म्येषु। कुसुमसुरभिषु पुष्पैः सुगंधिषु। किंविशिष्टः त्वं अवरिक्तांतरात्मा। अध्वनामार्गगमनेन
खिन्नः श्रांतो अंतरात्मा मनो यस्य स तादृक्। पुनः किंविशिष्टेषु हर्म्येषु। ललितवनितापादरंगेषु किं तेषु। ललितवनितानां नारीणां पादरागः च
रणालक्तकस्तेन अंकितेषु चिह्नितेषु। किंविशिष्टः त्वं केशसंस्कारधूमैः केशानां परिरंजनमर्दनानां संस्कारः उपस्कारः तदर्थं धूपधूमास्तैः दत्तमा
नरूपस्य धूमः धूमैरित्यर्थः। उपचितवपुः पीवरशरीरः किं तैः ते केशसंस्कारधूमैः जालोद्गीर्णैः मातायनद्वारोद्वातैः उद्गीर्णैः पुनः किंविशिष्ट
त्वं बंधुप्रीत्या सुहृत्वा स्नेहेन भवनशिखिदत्तनृत्योपहारः मंदिरमयूरैः दत्तनृत्योपहारः दत्तो वितीर्णः नृत्यं ताण्डवं तदेव उपहारः सपर्या यस्मै स तादृक्। त्वं अव
लोकय प्रमुदिताः नर्तितमयूराः इत्यर्थः। तदनु कं वेलावधिं ध्यानधं पुण्यं धूमरस्य हरस्य पुण्यं पवित्रं सम गच्छ यायाः गत्वा। किं कृतस्य चंडीश्वरस्य त्रिभु
वनगुरोः त्रिलोकस्य शंकितस्य। किंविशिष्टः त्वं। प्रथमे सादरं सबहुमानं सभय यत्नं यथा स्यात् एवं तथा वीक्ष्यमाणः अवलोक्यमानः। किंविशि
ष्टः त्वं तर्तुः स्वामिनः कंठच्छविरिति नीलगलउल्लस्यकांतिरिति। किंविशिष्टं धाम महाकालमरुत्। शिवा दत्तैः धूतोद्यानं कंपितोपवनं किंविशिष्टैर्मरुद्भिः कुव
लयरजोगंधिभिः कुवलयानां उत्पलानां रजसां मकरंदरेणूनां गंधः आमोदो विद्यते येषां ते रतेः तथा तैः अनेन गुणेन सुरतिबंधशति
पादिता उनः किंतु तैः वतिः तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैः तोयक्रीडा जलकेलिस्तत्र निरता आसक्ता युवतयः पौरवनितास्तासां
कुंकुमादिलिप्तदेहानां स्नानं मज्जनं तेन तिक्तैः सिक्तैः सुरभितैः आमोदितैः। कस्याः गंधवत्या नद्याः। अद्यप्रभृति स्नेह जलधरेत्यादि। हे जल
धर हे मेघ त्वया अपन्यस्मिन् अपरस्मिन् अपि महाकालं देवविशेषं आसाद्य प्राप्य काले प्रस्तावे स्थातव्यं रक्षणीयं यावत्तावत् आनयेन
यनविषयं अस्तिलोचनपथे यावत् भानुः सवितावर्तते अनस्तमितः स्यात् इति किं कर्त्तव्यं संध्याबलिपटहतां संध्यादिनांतेषु धौतलहरः।

॥ कथं सादरं सादरं च कारण माद ४

अत्ररूपकालंकारः ४३

ल्लालिश्रः तासु वलयः प्रकोष्ठद्वारः तत्र पदं दत्तां कुर्वंश्च । आनकतां कुर्वन् । कस्य स्खलिनः हस्तस्य । किंभूतां संध्याबलिपटहतां श्लाघ
नीयां असमनीयां आमंद्राणां । अतिगंभीराणां हे मेघ गर्जितानां गर्जीरणां । अविकलं संपूर्णं फलं अयाः रूपं लप्स्यसे प्राप्स्य
सि ॥ ३५ ॥ पादन्यासे त्यादि ॥ हे मेघ तत्र महाकाले वेश्याः देववारवनिताः त्वयि सति विषये कटाक्षान् नेत्रान् आमोक्ष्यंते प्रक्षेप्स्य
ते । किं विशिष्टान् कटाक्षान् । मधुकरश्रेणिदीर्घान् । मधुपपंक्तिवत् आयतान् दीर्घान् । किंरूपा वेश्याः । वर्षाग्रबिंदून् त्वत्तः प्रथमपतित
करेणान् प्राप्य लब्ध्वा । किं विशिष्टान् वर्षाग्रबिंदून् । नखपदसुखान् । नखानां कररुहाणां पदानि क्षतानि तेषु सुखदे उवाव
सुखदातॄन् नखपदसुखान् । किं विशिष्टा वेश्याः । चामरैः बालव्यजनैः क्लांतहस्ताः करतलश्रांता । पुनः किंभूता वेश्याः । पाद
न्यासक्वणितरशना । पादन्यासेन चरणक्षेपणेन क्वणिता रसिता रशना मेखला यासां ताः । किं विशिष्टैः चामरैः लीलावधूतैः दोल
दोलितैः पुनः किंभूतैः चामरैः रत्नच्छायाखचितवलिभिः रत्नानां मणीनां छाया कांतयः ताभिः खचिता संबद्धा वलयस्तद्दंडमं
डलीकृतपर्वरविच्छिन्नयोयोषां तैः ते । अथवा खचिता करितावलयस्त्वासां तासामेव चामरग्राहिणीनां उदाराः वलयस्तैस्तथोक्ते
तैः ॥ ३६ ॥ पश्चादुच्चैरित्यादि ॥ हे मेघ पश्चात् गमनानंतरं पशुपतेः हरस्य आर्द्रनागाजिनेच्छां कीलाल किं त्वं रित्वमेकं हरन् त्वां रंज
नाच्चोपक्रमे दरकरयी । किं विशिष्टः त्वं सांध्यं तेजः संध्यासु त्वं सांध्यं प्रकाशं दधानः धारयन् । किंरूपं तेजः नवमंडलेन तिर्यग्भुजागेन
आलीनः संश्लिष्टः किं विशिष्टं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं । प्रतिनवो छिन्न जपाकुसुमासरक्तं । पुनः किं विशिष्टं तेजः शांतोद्वेग
स्तिमितनयनं शांतः अगतः उद्वेगः भयं सा पार्वत्या तेन स्तिमितेन निश्चलेन नयनेन विलोकने यत्र तत्त्वसि
नरूपं विधं । अथवा । वीतस्त्याकारकरः शिवदर्शनादुद्वेगः प्रद्वेषः प्रशांते तेन स्तिमितो निष्कंपः स्तिमितो अतिनिष्कंपः प्रति
भुकाराग्रेवेनि यथा स्यात् । पुनः उच्चैः अत्यर्थं भुजतरुवनं बाहुदंडखंडमंडलं । किं विशिष्टः त्वं भवान्याः गौर्याः दृष्टभक्ति
अवलोकितवती ॥ ३७ ॥ गच्छंतीनामित्यादि ॥ प्रकारप्रकारकवैनश्री साद्यत्राद्धा ॥ हे मेघ तत्र तस्मिन् स्थाने योषितां अति

अत्रोपमालंकारः ४०

सारिकाणां त्वं तु वृंदावदीद र्शयद्रकास्य । यो ऽपि तां किं कर्हनीनोरम्सलतमम्ब्रियस्ह्रंगह्रे । नयोलानां । बक सचिनकं राज्ञोतमोरिः
अंधकारे नरपति पथेराजमार्गे रुद्धास्ते लोके सति । अवष्टब्ध अकारोसति । किंविशिष्टे स्तनोति शद वित्तेद्धे शदी विद्या कयातु वंदरी
यासोवामिन्या । विद्युता रुचा । किंविशिष्टया सौदामिन्या । कनकनिकषस्निग्धयाद्दमकषवल रूपरूपा । हे मेघ त्वं तेयोमस्तनितमुखर
रः मा स्म भूः मा भूयाः उत्सर्गाणां नंतर स्तनितन गर्जितेन मुखरो वाचाल श्च तथा परुष ध्वनिमा भूयाः । यतस्ताः स्त्रियः विक्लवाः स्वतः दैन्यभीर
वः ॥४०॥ तां कस्यां विद्युद्वनेतादि । हे मेघ त्वं तस्यां अवशिष्टमार्गे पुनरपि वाह्येतस्मापयेत । किं कृत्वा स्वर्यनानो दृष्टे चक्षुः गो
चर वारणीतां द्रष्टवाँ कांक स्यां विद्युद्वनवल तो अन्य तस्यां नवनानां वेश्मनि वलभिउपरितनस्थमि तस्यां सन्निप्तिमा यामां नीत्वा । अति
क्रम्य । किंवत्तया भुवनवलतो । घुस पारापतायां । अजागरूक कलरवा यातेद्धितस्याः पारापत पत्रिणः कामिनां कंव कूजने
न आगरूका तवंति । किंविशिष्टः चलित्र विद्युत्स्कलत्रः स्विन्न श्रांत विद्युद्देवकलत्रं यस्य सतथा स्ततः कस्मात चिर विलसनात्
वक्रकाल घनक्रीडनात् । असुपेताधें मत्या । असुपेतस्मं । कृतं प्रयोजन स्वकरणीय ये तेतथा विधः । सुहृदां मित्राणां खलु नि
श्चयेन मंदायंते अलसा न तवंति ॥ अस्त भिन्नकालतादि ॥ अतो प्रस्थ निःदीरांगनासंगमेन कामनसा फलत्वनिरूपयन्नाह । हे मेघ
अत अमाद्धेतो आस्त्रमी घ्नतानो श्रीमर्य स्य वर्लभ मार्गेलत परिवृत्त । तस्मिन् काले इतात समयधं डितास्यो षितां स्त्रीणां नयनसलिलं लो
चनांतः जलायिन्निदर्शयिते शांतिं उपसमं नेयं नेतव्यं ॥ निद्राकषायकुंडली कलता अनेत्रो नारी न रवडणाविशोषित विचित्रांगः यस्याकृतो
पि गद्गद्मेति पुनः प्रस्तातो सा खंडिते ति कथिता कविति पुराणे ॥१॥ यतः सोपि तानु नलिन्याः पद्मिन्याः कमलवदनात् कमलामव वदनं तस्मा
त् सालेयास्तंत्र व स्याय जलं दवे प्रत्यागत प्रत्यावृत्तः । अपितवत्निकर रुधिर स्मिरोधिके अनल्पास्यस्य अनल्पाभ्यसुरात्र स्त्वस्य यात्रि ह्रद्दमा
यस्य सतथा स्ततः स्मातायः कोपि प्रियां प्रति प्रियाकरणाय प्रस्तारितं तरुणाद्धि तत्र तन्निस्त्वेडसो पिरोधः पदं करोति । किंपुनः सूर्यस्य नति
धा सती ति त्वया व्यक्ता आसावान निशो निशां कयाप्रत्यागमनमकुर्वन्ना अनल्पास्यस्य सार्वाधरां गंसी राया पद्म सीतादि ॥ हे मेघ

अत्रावित्रस्ये
के ५ पर्यो संकर
अद्गुणकायस्य
नोगपर्या दस
नवसंपदद्रौ
पैत्रादर ४॥

मेघदूतटी

ते तव छायात्मा प्रविशति बिंबस्वरूपमपि प्रवेशं अंतरवस्थानं लप्स्यते प्राप्स्यति। कः गंभीरायाः गंभीरा इति विख्यातायाः सरितो नद्याः पयसि जले उज्ज्वले अतिस्वच्छे निर्मले चेतसीव मनसीव। किं विशिष्टः त्वं प्रकृतिसुभगः स्वभावसुंदरः तस्मात्कारणात् अस्या नद्या नायिकायाः चटुल शफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि चंचलमत्स्योद्वर्तनावलोकनानि मोघीकर्त्तुं विफलानि विधातुं धैर्यात् तथा रवल हठेन नायकवत् गुणान् न अर्हसि न योग्यो भवसि। किं विशिष्टानि प्रेक्षितानि कुमुदविशदानि कुमुदवत् विशदानि निर्मलानि कुमुदविशदानि श्वेतावदातानि। अंगनानां प्रणयिषु प्रेमानुबंधः तत्संयोगादेव सफलतामनुभवति सर्वमपि प्रख्यापयन् एतस्याः प्रीतितरलविलोकितानि संगमनं विधाय सफलय। एनां परिहृत्य मागाः॥४४॥ तस्याः किं वा सारि। हे सखे मित्र तेन तव पश्चादागमनं कथमपि महता कष्टेन संपत्स्यति। किं कृत्वा तस्याः गंभीरायाः नद्याः सलिलवसनं सलिलं जलमेव वसनं वासः हृत्वा। अपहृत्य। किं कृतं तया प्रवानीरशाखाः प्राप्तलंबवानीरस्य वेतसस्य शाखा हस्तास्तायेनेति वक्रोक्तिः पुनः किं विशिष्टं सलिलवसनं नीलं नीलवर्णं पुनः किं विशिष्टं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितंबं मुक्तस्त्यक्तो रोधः तीरमेव नितंबो येन तत्तथाविधं पुनः किं विशिष्टं वा सलिलवसनं उत्प्रेक्षते करधृतमिव हस्तावष्टब्धमिव कामिनः परिधानमपहरतः पुरंध्रा पाणिना धृतमादि। किं विशिष्टस्य ते लंबमानस्य अंतोन्नरमेघावृतेन तत्र सक्तस्य। किं विशिष्टः ज्ञातास्वादः अनुभूतरसः अथवा पुलिनं जघनं पुलिनमेव जघनं यस्याः सा तां तथाविधां विदांतु त्वत्कं कः पुरुषः प्रभुः समर्थः अपितु न कोपि परिहर्त्तुं पुलिनमिव जघनं यस्याः सा साप्युज्जघना तां तथाविधां नायिकां त्यक्तुं कः समर्थः अपि तु न कोपि॥४५॥ निष्पंदोच्छ्वसितेत्यादि॥ हे मेघ ततस्तव पश्चात् वनं नीचैः शनैः शनैः वास्यति संचरिष्यति। किं कर्तुमिव तेन तव देवगिरिं देवनाम्नः पर्वतस्याभिरितः सदैव सर्वो गिरिः स्तनयादिदेवगिरिं उपजिगमिषोः उपगंतुमिच्छोः। किं विशिष्टो वायुः शीतः शिशिरस्पर्शः श्रोतारं ध्वनितमुत्सर्गं करिकरविवरधारिणं ध्वनितं तस्य ध्वनितं तेन सुसंगं सुंदरं यस्मात् स्वंत वादं नितिः स्वरविदारिनिः गिरिवरकरिणिः पीयमानः आस्वाद्यमानः पुनः किं विशिष्टो वायुः निष्पंदोच्छ्वसितवसुधागंधसंपर्करम्यः तव निष्पंदस्तोयकणप्रवणं

तेनोल्लसिता विकसिता वसुंधरा तस्याः गंधः संपर्कः परिमलः परिचयः तेन रम्यो मनोज्ञः वायुः किंलक्षणः काननोडुंबराणां अरण्यउदुंबरवृक्षफलानां
परिणामयिता पाचयिता नयामयिता ॥ अथ तत्र स्कंदमित्यादि ॥ हे मेघ त्वं तत्र तस्मिन् देवगिरौ स्कंदं कुमारं स्नपयतात् स्नपनं कारयतु । किंविशिष्टं
स्पुरवां नियतवसतिं निश्चितवासं । पुष्पासारैः कुसुमवर्षैः पुष्पमेघीकृतात्मा । कामरूपत्वात् मेघवत् पुष्पमेघीकृत आत्मा स्वरूपं येन स पुष्पमेघी
कृतात्मा । अनेन पुष्पाणां पवित्रता प्रोक्ता ॥ किंविशिष्टैः पुष्पासारैः व्योमगंगाजलार्द्रैः आकाशगंगायाः जलक्लिन्नैः कस्मात् उपास्यत इति तन्मदालंबनं निरू
पयति । हि स्फुटं निश्चितं तत् तेजः रविवीर्येण वज्रशिस्ता न्यस्तं छेकलालंकारेण रक्षानादेसोपकृतानां वासवीनां ऐंद्रीणां चमूनां सेनानां वासवी
नां भिसणां ... प्राप्नोति । तत् स्वात्सवा देवनासत्र अस्मिन् त्वं अगरूणाय कृतवत् मुखे हुतवहवदने संभृतं अत्यन्तं । किंविशिष्टं तेज अत्या
दित्यं आदित्यमतिक्रांतं अत्यादित्यं ॥ अदृश्याति लेखत्यादि ॥ पाथोदं अडितता प्रसादलक्षसंस्तावयन्त्योः मा दयन्वादः ॥ हे मेघ पश्चात् अनंतरं त्वं दरी गां मयू
रं नर्तयेथाः नृत्यं कारयेः ॥ कैः गर्जितैः प्रतिशब्दातगर्जितैः गरिष्ठैः किंविशिष्टैः गर्जितैः अद्रिग्रहणगुरुभिः गिरिकंदरायद्गणनगरिष्ठैः किंविशिष्टं
मयूरं पावकेः अग्निजन्मनः धौतापांगं शालितनेत्रांतं हरशशिरुचा हरस्य महेश्वरस्य शशी चूडामणिः तस्य रुचा चंद्रिकया । अनेन नत्रस्य सुदय
दन्तेन सदा ईश्वरस्य संनिपतत्वं प्रतिपादनं तेन नेत्रे । यथा यस्य केकिनः बर्हं पिच्छं भवानी पार्वती कर्णे अवतंसं करोति धारयति कर्या वत्र प्रीत्या पुत्रस्ने
हेन । किंविशिष्टं बर्हं कुवलयदलप्रापि कुवलयदलं उत्पलपत्रं संततं प्राप्नोति एवं शीलं कुवलयदलानुकारि । पुनः किंविशिष्टं बर्हं गलितं सु
तज्योतिर्लेखावलयि । तेजोराजिमंडलकवलयितं ॥ अथाराध्यैनमित्यादि ॥ अयो विशेषाधिगमकथनेन वियवद्योतनं मोदयन्वादः ॥ हे मेघ रंति
देवस्य राज्ञः मानयिष्यन् सत्करिष्यन् कीर्तिरिवः परिणतां तु विश्राता ... स्वर्गारूपेण रूपेणा लंबेया । प्रतीदेषा अन्यरूपपरित्यागेन रू
पांतरमापन्ना मेदिन्यां प्रवहंतीं रंतिदेवनराज्ञा यज्ञेषु सुरभयः मावः किलालब्धा ... तस्मात् निःस्यंदो परया वर्मन्वती सरिद्दियाय । कथं
तां स्रुरसितनयालंबनात् तासांसुरसितनयानाम् ... ता मालवः कंठशुभं त्वं दृष्टिपादः तस्मात् तं उद्यातां तव स्पर्शं किं ... सिद्धद्वंद्वैः देवद्यतीति
वीणिनि वीणायुक्तैः स्वक्रमार्गे कस्मात् जललवपानभयात् ... ता वीणावंतः ... वीणापाणिनिः य

[illegible]

मेघदूतटी

तस्तोयकणाहतंत्रीकरणाति इमेमघएवंप्रथमकथितं आखण्डलवंशीगातीरत्नछायाव्यतिकराइवमेतंनवंउत्तरत्रंआराधनपद्भपास्य। किंविशिष्टः अंउ
लङ्घिताध्वा। किंविदतिक्रांतवर्त्मा॥ धन्वन्त्रयादावमित्यादि॥ जलधरंअनिलवल्लमिल्लपासंतावनयाअनिलुवन्नाद॥ मेघमेघगगनगतंखे
चरांतस्याः चर्मन्वताः सिंधोः सरितः पृथुमपिविस्तृतमपिप्रवाहंश्रोत्रंदूरस्तावात विप्रकर्षात्तनुंअल्पमानेनगुणसाम्यंप्रेक्षिष्यंतेदृष्टि
ष्यंति किंलयाऽरूपंयथास्यादेवंतथाहृष्टीः दृशःआवर्ज्यप्रसार्यःयतोमदद्पिदवीयदेशवर्त्तिवस्तुस्तोकमिवप्रतिभाति॥ कसतित्वयित्वति
जलंतोयंदातुंप्रवृद्धिश्रवनतेलंबमानेसति। किंविशिष्टेत्वयि। सारंगिणः कृष्णस्यवर्णचौरिकांतिमुषिअमुनानीलच्छवौ तिःप्रवाहंक्षि
मिवाभुवः पृथिव्याः एकंअद्वितीयंमुक्तागुणमिवामुक्ताकलापमिव। हारमिवेति। किंविशिष्टंमुक्तागुणंस्थूलमध्येंद्रनीलंमदत्तमध्येःऽन्तःम
ध्येइन्द्रनीलंयस्यतं॥ धण्तामुत्तीर्येत्यादि॥ दशपुरगमनेनविलोकनकुतूहलंचउरतरुणीलोचनगोचरचारित्वंतोनोधस्यभुत्तगतांति
माननमारोपयन्नाह॥ हेमेघतांचर्मन्वतीनदीउत्तीर्यअतीत्यदृक्तप्रयाहि। त्वंकिंकुर्वन्। आत्मबिंबंआत्मीयप्रतिबिंबंदशपुरवधूनेत्रकोत्
पलानांदशपुरास्तिथासननगरीलोचनाश्चर्यविलोकितानांपात्रीकुर्वन्विषयतांनयन्। किंलतानांदशपुरवधूनेत्रकोत्पलानां। परिपरित
श्चलताविनमाणां॥ परिवितानागरिकावत्अस्यांस्थिल्पलतानांत्स्नवतीनांविस्तमावेलाशाख्येभ्लेषंतथाप्लुतानां। पुनःकिंलतानां॥ उपरिवि
लसत्कृष्णसारप्रभाणां। उपरिउपरिष्टात्विलसंतीस्फुरंतीकृष्णसारांकालीभवलाअघवीकृष्णेनसाराकर्बुराप्रभावदातान्तांकांतिर्ये
षांतेतेषां। कस्मात्पक्षोत्क्षेपात्। पक्ष्माणिहृणिपक्ष्मरोमाणिउपक्षेपःउदंचनंतस्मात्पुनःकिंलतानां॥ कुंदाक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषां। कुंद
स्यकुसुमस्याक्षेपःविक्षेपःतस्यअनुगाअनुगामिनोमधुकरामधुलिहःतेषांयाशोभातांमुष्णंतिहरंतियानितेषांचौर्यमाणांकुंदकुसुमा
नेमारिल्लमरविलमत्तमिवध्वंसअवधानचुकुंदानामवदातत्वात्अलीनावलीतयालोचनानामिदंरूपंसंभवति। कथंभूतानांत्
द्विलोकनानांसाहृत्यं। अत्रक्रियाक्रियावतारस्तेदोपचारज्ञात्विस्ममास्तिथानेनतद्दलनेत्राणिगम्यते॥ पं ब्रह्मावर्त्तमित्यादि॥ पयो
दवापविचोदशादेशास्पर्शेनेनअयेलातसुपदिशन्नाह॥ हेमेघंतत। प्रसिद्धंकौरवंकुरूणामिदंकौरवंदेत्वंकुरुक्षेत्रंतदेषाःआप्य

३ ४ अत्रोपमालंकार ४४

येषां किं विशिष्टे कौरवं क्षेत्रं ब्रह्मावर्त्तं जनपदं सरस्वतीदृषद्वत्योः सरितोः अंतरालवर्तिनं किं कुर्वन् अध्यायया अध्युत्तान् प्रतिबिंबितं
अत्रछायया गाहमानः अनुभवन् पुनः किं विशिष्टे कुरुक्षेत्रे क्षत्रक्षयपिशुने क्षत्राणां क्षत्रियाणां क्षयं नाशः अयोधनं तस्य पिशुने सूचकं यत्र यस्मिन्
कुरुक्षेत्रे गांडीवधन्वा अर्जुनः राजन्यानां राज्ञां शितशरशतैः तीक्ष्णशायकनिकरैः मुखानि वदनानि अत्यस्यन् पिवन् अस्रवर्षत् गांडीवधन्वा कइव
यथा मेघः धारापातैः स्थलकमलविंडवर्षैः कमलानि यथा निश्चितं वसेत्स्यं सेतत् अत्रहिवाहालेत्यादि ॥ अतो धरस्यावर्त्तसि
दये च सिद्धतीर्थं च स्त्रानं बद्धत्वादि ॥ दसोऽप्यमपूत्वानपि अंतः शुद्धः मध्ये कल्मषरहितः सविताम्ब विषयसि ॥ किं विशिष्टः स्त्रं वर्णमात्रेण केवल
हिंकांताः ताः सक्तकालः किं कुर्वन् तां स्वापविरतयो सिद्धानां सारस्वतीनां सरस्वतीनदीसंबंधिनां अर्था रस्त्वत्या अत्रः सारस्वत्सः तासां तथा विधानां
अपांजलानां अनिगमसंबंधं रुचिर्विधायया अप लांगलावलिसंज्ञः सिवेवेत्तेदे ॥ किं भूतो लांगली समरविमुखः संग्रामपराङ्मुखः कया बंधु
धुनीसोबंधूनां संबंधिनी कुरु षोडषानां स्नेहेन ॥ किं रुचिः अतिसतरसां असी इच्छावंद्वालंमदिरा हिवालक्ता ॥ किं भूतां हालां रेवतीलोकनां
कं ॥ मुशालिनो लायतिस्थानलांछनः नेत्रैः अंकितां विकिताम् ॥ परतस्मात् रवरित्यादि ॥ इदे रमघतस्मात्स्थानात् उक्तो कन्या जाह्नवी गंगा वंगड्वे बृद्धे
किंसखा अत्रुकनखलं पत्रिकनखलं तीर्थं लक्ष्मीरूपा ॥ किं विशिष्टां उक्तो कन्यां स्त्रोलराजावतीर्णां शैलराजात् अवतीर्णां शैलराजाचतीर्णांतां
शैलराजावतीर्णां ॥ हिमवतः रहवलां हिमवतो गंगा प्रवदति रतिम्रुति ॥ पुनः कथं भूतां जाह्नवी सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिं सगरो नाम नृपाति पती
तस्य तनयानां षष्टिसहस्रसंख्यानां स्वर्गसोपानपंक्तिरारोहणश्रेणिं ॥ सस्याः पायरूतबालादौ ॥ किं तत् कपिलकोपानलेधनी हतस्रवेय पाताले त
समसा जाता इस सत्रस्त गवश्चार्गरस्थानी तनि पक्षगायः झावितसमसा जावितातः त्रिदिवमारुरुक्षुः पुनः किं भूतां गोरी वक्त्रभ्रुकुटिरव
ना ॥ गौरीगिरिजातद्वत्रीतस्या व ज्रकवदनेस्वकुटिकोपावेशात् स्वकुटिः कुटिलता तस्या रचना घटना तां तथा भूतां यारासोह रस्यकेशग्रहणं
अकरोत् विकरधारणं चकार ॥ किं भूता या इंदुलमोर्मिहस्ता इंदो चंद्रमसि लग्ना ऊर्मयः एव हस्ता यस्याः सातथा भूता ॥ पर तस्याः पांडुमिल्यादि
॥ द्देमघयदि चेत्त्वं तस्याः गंगायाः अस्तः पानीयं पातुं गदीत तर्कये अतिलषे किं विशिष्टं अंलः अच्छस्फटिकविशदं स्वच्छस्फटिकवत् निर्मलं ॥ किं
भूतं त्वं श्वर्वाधलंबी सर्वाद्धेन अग्रिमभागेन लंबते यस सर्वार्धलंबी ॥ किं कर्त्र तिर्यङ् आवरोश सुरगजइवपैरावणस्ता याः पैरावणः स्वर्गगंगा

अत्रानुमाना लंकारः ४

अत्रोत्प्रेक्षा लंकारः ४२